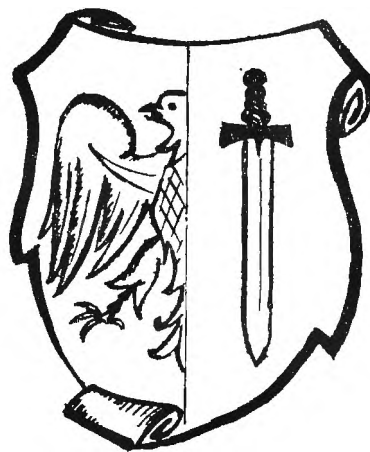

700 - LECIE MIASTA ŻORY

1272

1972

A U T O R:

ZYGMUNT LASKOWSKI

Opracowanie graficzne:

BENIAMIN BARON

FRYDERYK A. PIETRZYK

Zdjęcia i reprodukcja:

MARIAN MACHOCZEK

W Y D A W C A:

TOWARZYSTWO MIŁOŚNIKÓW REGIONU ŻORSKIEGO

oraz

SPOŁECZNY KOMITET OBCHODÓW 700-LECIA ŻOR

S P I S   T R E S C I

1. Od Autora
2. Dokument założenia obronnego miasta Żar
3. Geneza nazwy miasta Żar
4. Założenie miasta Żar
5. Zabytkowe cechy średniowiecznej fortecy Żarskiej
6. Obrona Żar w XIV i XV wieku
7. Zabytkowa szata Żor i jego życie społeczne
8. Żorskie zabytki sakralne
9. Międzywojenne siedemnastolecie Żor
10. Z ponurych lat okupacji
11. Osiągnięcia miasta Żor w Polsce Ludowej
12. Część ilustracyjna

OD AUTORA

Jubileuszowa edycja pamiątek miasta Żor jest dużą zasługą Towarzystwa Miłośników Regionu Żorskiego. Jego kilkuletnia akcja inicjatorska spopularyzowała żorskie zabytki za pośrednictwem opublikowanych Informatorów. Tam omówiono walory historyczne i architektoniczne żorskich reliktyw minionej kultury polskiej w tytułach: Żorska forteca średniowieczna, Zabytkowe cechy urbanistyczne miasta Żor, Historyczne zabytki miasta Żor, Pochodzenie i nazwa zagadkowego krzyża kamiennego oraz Żorskie zabytki sakralne.

Powielana forma wydawnicza Informatorów TMRŻ nie uwydatniła ich treści ilustracjami, dlatego zadanie to spełnia obecna publikacja. Upamiętnia ona siedmiowiekową egzystencję Miasta — Jubilata, którego dokument założenia został sporządzony w Raciborzu, dnia 24 lutego 1272 roku pod nazwą „Civitas Sari”. Zmieniały się nazwy grodu i miasta na Żale, Żary i Żory, ale urbanistyczny pomnik prastawiańskości Żar został do dzisiaj zachowany. Z uwagi na to, że rodzima nazwa miasta Żar uległa w XIX wieku zniekształceniu na Żory, dlatego zgodnie z historyczną dokumentacją obie terminologie znajdują odzwierciedlenie w tekstach, które poza stroną opisową pamiątek uwzględniają dziejowe zjawiska.

Edycja albumu nie jest inowacją w dziejach miasta Żor. Już w roku 1854 Dominik Wagner napisał „O pamiątkach miasta Żarów”. Zaginiony tekst uniemożliwił zaktualizowanie zasobu ówczesnych zabytków, a były one liczne i cenne, skoro już w drugiej połowie XVIII wieku wzbudzały zainteresowanie historyków sztuki i kartografów. Żorskie zabytki zostały zdewastowane licznymi pożarami i wojnami, przeminęły bezpowrotnie i tylko o niektórych wspomina lokalna tradycja, która umożliwia odtworzenie ich w przybliżonej postaci historycznej.

Prezentowane zbiory pamiątek w albumie stanowią historyczną dokumentację przeszłości Żor — miasta znanego z handlu i rzemiosła, dumnego z działalności oświatowo-kulturalnej, pięknego z zasobu historycz-

nych zabytków, zbolełego pożarami i wojnami oraz szczyłącego się współczesnymi osiągnięciami. Te rozwojowe etapy miasta Żor ilustrują jego pomniki przeszłości skomentowane historycznymi informacjami.

W chlubnej przeszłości i socjalistycznej terażniejszości sędziwy Jubilat zapisuje w dziejach nowo powstającego miasta jego współczesny awans gospodarczy. Żorski region staje się koncentracją mieszkaniowego budownictwa ze względu na przemysłowy rozwój ROW. W tej sytuacji twórczy dynamizm Rybnickiego Okręgu Węglowego w powiązaniu z jego urbanistycznymi procesami prowadzą do powstania nowych Żor z potężną bazą robotniczego osiedla.

Ta okoliczność nie zmieni charakteru zabytkowości starych Żor. Obok powstającego nowego miasta, z przewidzianą ludnością 60-tysięczną w roku 1985, — pozostaną stare Żory jako urbanistyczny pomnik sławiańskiej kultury. Dwa miasta stojące obok siebie będą wykładnikami osiągnięć przeszłości oraz terażniejszości i w tym będzie tkwiła oryginalność przyszłych Żor.

Stary gród piastowski nie doczekał się historycznego opracowania i dopiero Jubileusz 700-lecia miasta Żor spowodował upamiętnienie jego przeszłości historycznej zabytkami z uwzględnieniem rodzimej twórczości urbanistycznej i architektonicznej.

Album w aspekcie historyczno-dydaktycznym spełni swe zadanie, skoro poszerzy zasób wiadomości wśród społeczeństwa i zbudzi trwałe zainteresowanie naszym regionem.

Drugim zadaniem publikacji jest ukazanie zabytkowego obrazu Żor w powiązaniu z zachodzącymi przemianami rozwojowymi.

Współpraca Towarzystwa Miłośników Regionu Żorskiego z Miejskim Komitetem Obchodów Jubileuszu 700-lecia miasta Żor ułatwiła wydanie jubileuszowego albumu, który jest świadectwem społecznej dojrzałości w dziedzinie upowszechnienia zabytków miasta oraz wyrazem upamiętnienia epokowej chwili Jubilata.

DOKUMENT ZAŁOŻENIA MIASTA ŻAR

IN NOMINE DOMINI AMEN. QUONIAM RES GESTAE OBLIVIONIS INCURSU FACILIUS AB HUMANA LABUNTUR MEMORIA, NE EA QUAE FIUNT IN TEMPORE CUM FUGA DISCEDANT TEMPORIS, NECESSARIUM EST IPSA LITTERARUM APICIBUS COMMENDARI.

NOTUM IGITUR UNIVERSIS ET SINGULIS SIT, PRAESENTEM PAGINA INSPECTURIS, QUOD NOS WLADISLAUS DEI GRATIA DUX OPOLIENSIS, VOLENTES NOSTRAE TERRAE ET CIVITATUM MONITIONIBUS SUBVENIRE, EX MATURO ET PROVIDO CONSILIO NOSTRORUM MILITUM, IN HAEREDITATE QUAE S A R I VULGARITER NOMINATUR, DECREVIMUS CONSTRUERE CIVITATEM.

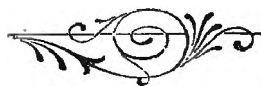
ET QUIA IAM DICTAM HAEREDITATEM S A R I CHWALISIUS, NOSTER FAMULUS HAEREDITARIE POSSIDET, EX BONA IPSIUS VOLUNTATE NOSTRAM HAEREDITATEM, QUAE IN VULGO SCIRNA DICITUR, RATIONE COMMUTATIONIS, DAMUS EIDEM CHWALISIO ET FILIIS FILIORUM SUORUM PRO SUA SAEPEDICTA HAEREDITATE SARI HAEREDITARIE LIBERAM A CENSU ET QUIBUSLIBET EXACTIONIBUS, DÉCIMIS ET OMNIBUS SERVICIIS, MAIORIBUS ET MINUTIS, VIDELICET VACCIS, PORCIS ET HUIUS MODI PERPETUALITER POSSIDENTAM. ADDIMUS ET EIDEM HAEREDITATI SCIRNE SUFFICIENTES GADES, VIDELICET UT INFERIUS CIRCA FINEM SILVAE, QUAE IN VULGARI CIELENEINSAR VOCATUR INCIPIANT, ET USQUE AD AQUAM QUAE WILCA DICITUR SE EXTENDANT, ET SI IN EADEM AQUA ALIQUAM SIBI FRUCTUM INTER AMBO LITORA PROCUARE VEL ORDINARE POTERIT IN MOLENDINIS, PISCIBUS ET PISCINIS SIBI LIBERAM CONCEDIMUS FACULATEM. ULTERIUS VERO GADES IN CODEM FLUVIO DESCENDENTES AD HAEREDITATEM, QUAE LENZENI APPELLATUR, TERMINATUR. AB ILLO AUTEM LOCO USQUE AD ILLUM LOCUM, UBI RIVUS QUI BROZONIS DICTUS IN IAM DICTUM RIVUM COPSIRININA, INTRANDO CASUM FACIT. INDE VERO PER MERICAM USQUE AD SILVAM QUAE COBELLA APPELLATUR. ET SIC DESCENDENDO USQUE AD PRAEFATAM SILVAM CIELENSINSAR TERMINATUR INFERIUS CIRCA FINEM.

ITEM SI SAEPE CHWALISIUS VENATIONE, PISCATIONE ET AVIUM CAPTIONE IN HAEREDITATE PRAEDICTA ALIQUID PROFICERE POTERIT, PRO SE TOTALITER RESERVABIT. MELIFICIA ET OMNIA IN SUOS USUS LIBERE DIRIGAT ET CONVERTAT.

ET NE HANC VERITATIS SERIEM INVIDIA VEL INGNORANTIA TRACTU TEMPORIS VALEAT OBUMBRARE, PRAESENTEM PAGINAM SUPER IPSA CONSCRIBI PRAECEPIMUS ET NOSTRI SIGLLI CARACTERE FECIMUS INSIGNIRI.

DATUM RATIBOR IN DIE ST. MATTHIAE ANNO DOMINI MCCLXX SECUNDO, PRAESENTIBUS NOSTRIS MILITIBUS STOGNEVO, VIBESLAO, JANUSSIO CASTELLANO DE BYTHOM, JASENE DE BLOTNICA, DETIBO ET STEPHANO NEC NON ALIIS QUAM PLURIBUS FIDE DIGNIS.

Dowolne tłumaczenie dokumentu założenia miasta Żar

W IMIĘ PANA AMEN. Ponieważ dziejowe wydarzenie przez ludzkie sprawy łatwo ulegają zapomnieniu i ażeby to, co dzieje się w obecnym czasie, nie uszło z pamięci i nie przeminęło z biegiem czasu, konieczną rzeczą jest te fakty polecić opiece spisanego dokumentu.

NIECHAJ ZATEM BĘDZIE WIADOMO WSZYSTKIM I KAŻDEMU Z OSOBNA, wglądającym do stron tego pisma, że MY WŁADYSŁAW Z ŁASKI BOŻEJ KSIAŻĘ OPOLSKI, chcąc przez budowę obwarowanych miast przyjąć z pomocą obronności naszej ziemi, postanawiamy za dojrzałą i przezorną radą naszych rycerzy, ZBUDOWAĆ OBRONNE MIASTO W DZIEDZICTWIE, KTÓRE POWSZECHNIE NAZYWAJĄ SIĘ ŻARY.

A ponieważ już wspomniane dziedzictwo ŻARY posiadał dziedzicznie nasz dworzanin Chwalisz, dlatego sposobem wymiany, za jego do-

browolną zgodą, dajemy temu samemu Chwaliszowi i wszystkim jego spadkobiercom — za jego kilkakrotnie wspomniane dziedzictwo ŻARY — nasze dziedzictwo, które powszechnie zwą się ŚCIERNIE, wolne dziedzicznie od czynszu i jakichkolwiek podatków w zbożu, dziesięcin i wszystkich większych i mniejszych służebności, jak i z danin krów i wieprzy i według tego przepisu obejmie je w trwałe posiadanie.

I temu samemu dziedzictwu Ściernie wyznaczamy następujące granice; a mianowicie zaczynają się one od dolnych granic, położonych blisko lasu, który często jest nazywany Cielećciniec i dalej rozciągają się aż do rzeki zwanej Wilka, a jeśli zadba dla siebie o pewne korzyści z obopólnych brzegów tej samej rzeki, albo zapewni dochody w postawionych młynach, stawach i sadzawkach przez siebie, to zgadzamy się, ażeby one były wolne od podatku.

Biegnące granice w dół do dziedzictwa, które zwą się Łędziny kończą się właściwie po drugiej stronie tej samej rzeki. Od owego zaś miejsca dochodzą aż do strumyka Kosprzyna, stąd natomiast biegną aż do tego miejsca, gdzie kończy się strumyk zwany Brzezina, po wpadnięciu do już wspomnianego strumienia Kosprzyna. Stąd biegną przez zarośla aż do lasu, który nazywa się Kobiela. I w takim położeniu po zejściu w dół aż do wspomnianego lasu Cielećciniec kończą się w pobliżu dolnych granic.

Także jeśli często wspominamy Chwalisz w wyżej wymienionym dziedzictwie uzyska pewne korzyści z łowiectwa, rybołówstwa i łowienia ptaków, to będzie mógł je całkowicie dla siebie zachować. Bartnictwo i wszelkie dobrodziejstwa z ziemi swobodnie zastosuje dla własnego używania i obróci na swoją korzyść.

I ażeby ten fakt w ciągu czasu przez zazdrość albo nieznajomość nie został zatajony ani nie stracił znaczenia, poleciliśmy to spisać na niniejszych stronach i kazaliśmy opatrzyć znakiem naszej pieczęci.

WYSTAWIONO W RACIBORZU — w dniu św. Macieja (24. II) w ROKU PAŃSKIM 1272, w przytomności naszych rycerzy, Stoigniewa, Wiebysława, Jana kasztelana z Bytomia, Jaśka z Błotnicy, Detiba i Stefana jak i wielu innych godnych zaufania.

GENEZA NAZWY MIASTA ŻAR

Zmieniona nazwa dzisiejszych Żor wywodzi się z rodowodu słowiańskiej osady, której geneza nazwy i pochodzenia tkwi najprawdopodobniej w zjawiskach przedhistorycznej Polski. Za tym poglądem przemawia wczesnosłowiańska gospodarka żarowa oraz bałwochwalczy kult ognia, z którym wiązało się palenie ciał zmarłych i grzebanie ich prochów w urnach.

W aspekcie tych historycznych zjawisk pochodzenie nazwy żarskiej wsi wyjaśnia słowiański rdzeń, występujący w zlatynizowanych formach nazewnictwa *Sar* a w słowiańskich *Žar*.

Już od połowy XII wieku pojawia się on w wyrazach *Saravina*, *Saravia*, *Zarist*, *Sarisza*, *Zarisch*, *Zar*, *Žaar*, *Sari*, *Zarii*, *Sarnov*, *Sarisc*, *Sarisce* i *Sarenzis*. Ten sam rdzeń występował również w napisie pieczęci miasta, *Sigillum Maius Senatus Populique Civitatis Zarii*. „Pieczęć” większa Rady i Pospólstwa miasta *Žar*” oraz w dokumencie powstającego miasta w roku 1272 pod nazwą *Civitas Sari*.

Rzadko spotykane nazwy wsi *Soravia*, *Soravin*, *Sorav*, *Soro*, *Sorensis*, *Zor* i *Zoer* w tej chwili są zagadkowymi problemami, ale napewno są one odpowiednikami żarskiej wsi.

Z uwagi na to, że słowiański rdzeń *Sar* jest powszechnie stosowany w łacińskiej dokumentacji, należy wnioskować, że geneza żarskiej wsi zrodziła się w okolicznościach ognia — żaru. Ponieważ językowe przekazy naprowadzają na dwie koncepcje pochodzenia żarskiej wsi — a to natury gospodarczej i kultowej — należy sprecyzować pogląd, wśród jakich okoliczności ognia powstała jej nazwa.

Powszechnie utarty pogląd, zawarty w lingwistycznym wywodzie źródłosłowu *Sar* przypisuje pochodzenie nazwy wsi gospodarce żarowej polegającej na wypalaniu lasów, celem zdobycia gospodarczych obszarów rolnych. Pogląd ten dowodzi, że nazwa nowo powstałej osady żarskiej zrodziła się w okolicznościach ognia — żaru jako gospodarczego podłoża dla egzystencji bytu ludności.

Powstające osady w takich okolicznościach ognia zwano *Žarami*. Należą one do najstarszego osadnictwa słowiańskiego, sięgającego przełomu VII wieku. Do tego też czasu należałoby odnieść genezę nazwy żarskiej wsi jak i jej pochodzenie.

Ta koncepcja dokumentuje prastłowiańskość żarskiej wsi oraz wskazuje na to, że jej nazwa powstała w zjawiskach tworzenia się gospodarki żarowej.

Na drugą koncepcję powstania nazwy żarskiej wsi w okolicznościach pogańskiego kultu żarowego naprowadza lokalna tradycja, poparta jedynym dokumentem z roku 1223.

Dotyczy on uposażenia klasztoru rybnickich Norbertanek. Na mocy tego dokumentu wrocławski biskup, Wawrzyniec, uposażając kościół św. Zbawiciela w Rybniku, zamienił wiejską osadę Książenice, należącą do kościoła w *Žalac h „Sale”* za wieś Gołkowice, która należała do kościoła w Rybniku. Odnośny tekst tego dokumentu powiada: *Decimas videlicet ipsius villa Ribnich, Smolna, Zalesie, Knegnizi guam ultimam villam recepit ecclesia de Ribnich ab ecclesia de Sale in concabium pro villa Golconis*.

Z racji nowego uposażenia klasztor Norbertanek otrzymał dziesięciny „Z samej wsi Rybnika, Smolnej, Zalesia i Książenic, którą to ostatnią wieś otrzymał kościół z Rybnika od kościoła z *Žal*, de *Sale* — w zamian za wieś Gołkowice”.

Przyjmując bez zastrzeżeń poprawność zapisu osady *Sale* należy podkreślić, że ówczesny pisarz odnotował w łacińskim brzmieniu istniejącą słowiańską wieś pod nazwą *Žale*.

Z tej racji powstał zagadkowy problem zlokalizowania wymienionego kościoła w *Žalach* jako nieznanej miejscowości ziemi rybnickiej. Dopiero w roku 1957 na podstawie opublikowanego artykułu *Žale — Žary* — *Žory* zidentyfikowano kościół w *Žalach* z kościołem w *Žarach*, który występował już od roku 1193 jako *ecclesia in Zarist*.

Być może, że jeszcze w roku 1223, w okresie już ugruntowanego chrześcijaństwa, w kościelnych aktach została zachowana przeżytkowa nazwa słowiańskiej osady *Žale* jako wskaźnik miejsca bałwochwalczego kultu przedhistorycznego. Zachowana w dokumentacji nomenklatura *Žale* dowodzi, że geneza nazwy naszej osady mogła się zrodzić w okolicznościach słowiańskiego kultu ognia, kiedy lud palił ciała zmarłych na stosie, a prochy ich grzebał w urnach. W pogańskim kulcie pogrzebowym zachodziła zależność, wynikająca ze wspólnoty miejsca *žalu* i *žaru* z te-

Z perspektywy minionych wieków trudno orzec, która z omówionych koncepcji jest pierwowzorem nazwy żarskiej wsi.

Charakterystycznym zjawiskiem jest fakt, że tak koncepcja gospodarki żarowej jak i koncepcja kultu żarowego mają wspólne historyczne zjawiska.

Obie stwierdzają powstanie żarskiej osady w czasach Polski przedhistorycznej, obie dokumentują, że geneza nazwy zrodziła się w okolicznościach ognia — żaru i obie konkludują słowiańskość Żar. Żarska wieś, spełniająca w dziejach Piastowskiej Polski funkcję kasztelańskiego grodu stała się w drugiej połowie XIII wieku fortem o miejskim charakterze i wówczas przekazała ona nowo powstającemu miastu swą nazwę Żary. Słowiańska nazwa miasta Żar, stwierdzona metryką narodzin w roku 1272 jako Civitas Sari przetrwała w swej poprawnej nazwie aż do drugiej połowy XIX wieku.

go powodu, że Słowianie miejsca grzebania ciał zmarłych zwali Żalami, a miejsca palenia ciał Żarami, stąd też utrwały się przedhistoryczne nazwy słowiańskich osad Żale względnie Żary.

Dokumentacja polska i czeska wymieniała nasze miasto w nazwach Żar, Żary, Żarski, Żarow, Zarzech, Ziary, Ziarzech i Ziarski.

W pruskim zaborze Żary uległy germanizacyjnej deformacji na Sohrau. Z zastrzeżeniem należy odnieść się do tendencyjnej informacji A. Weltzla, który wprowadza nazwę miasta w germanizacyjnym brzmieniu Sohrau. Zmieniona nazwa nie wyrugowała słowiańskich Żar z lokalnego środowiska, gdyż nadal na cechowych pieczęciach widniały napisy „Civitatis Sari”, a Dominik Wagner pisał jeszcze w roku 1854 „O pamiątkach miasta Żarów”.

Po pierwszej wojnie światowej nasze miasto występuje już pod zmienioną nazwą Żory.

Szkoda, że działająca po drugiej wojnie światowej Komisja Ustalania Nazw Miejskich przy Ministerstwie Administracji Publicznej nie zrewindykowała zmienionej nazwy Żory na historyczne Żary, za czym przemawiała dokumentacja jak i słowiańska etymologia wyrazu Żar.

W bliżej nieokreślonym czasie słowiańskie Żary przekształciły się na Żory. Nie można przyjąć za pewnik, że na tę zmianę wpłynęła lokalna gwara Żar na Żory.

ZAŁOŻENIE MIASTA ŻAR

Na mocy dokumentu w Raciborzu dnia 24 lutego 1272 r. książę opolski, „Władysław” po przezornej i dojrzałej radzie rycerskiego dworu zakłada obronne miasto Żary. Fakt narodzin miasta pod nazwą „CIVITAS SARI” został usankcjonowany przytomnością Stoigniewa, Wiebysława, Jana kasztelana z Bytomia, Jaśka z Błotnicy oraz dostojników żarskiego grodu Detiba i Stefana, najprawdopodobniej byłego wójta i ówczesnego kasztelana.

Historyczny fakt narodzin miasta Żar potwierdza legenda mówiąca, że jedna z córek księcia opasała miasto obronnymi murami, a druga była fundatorką parafialnego kościoła. Jądrzem historycznej prawdy legendarnego przekazu jest fakt uczestnictwa książęcego dworu w założeniu miasta, żarskiego kościoła i obronnych murów.

Poza tymi informacjami jeszcze dwupolowy herb miasta obrazuje w symbolicznych godłach dzieje jego narodzin. W lewym polu herbowej tarczy widnieje na niebieskim tle przepołowiony, złoty orzeł Piastów górnośląskich, a w prawym polu na czerwonym tle srebrny miecz książęcy, ostrzem skierowany ku dołowi. Widniejący piastowski orzeł w herbie wskazuje na fundatora miasta, a książęcy miecz wyraża atrybut jego obronności. Przewodnią myślą założenia miasta Żar była książęca troska, zmierzająca do zabezpieczenia granic Księstwa Opolskiego nowo zakładanymi warowniami. Tę myśl wyraża tekst łacińskiego dokumentu „volentes nostrae terrae et civitatum munitionibus subvenire, ex matura et provido consilio nostrorum militum in haereditate, quae S A R I vulgari ter nominatur, decrevimus construere civitatem”.

Urywek tekstu założenia miasta mówi, że książę, „pragnąc przez budowę obwarowanych miast przyjść z pomocą naszej ziemi, postanawia za dojrzałą i przezorą radą naszych rycerzy, zbudować obronne miasto w dziedzictwie, które powszechnie nazywano Żary”. Przemyślana rada rycerstwa kazała księciu zlokalizować obronne miasto na miejscu zniszczonego grodu żarskiego. Ponieważ w chwili zakładania obronnego miasta żarska wieś była w posiadaniu dworzanina Chwalisza, dlatego książę opolski podjął zabiegi około prawnego jej nabycia.

Dotychczasowy właściciel żarskiej wsi Chwalisz, ujęty obfitymi przywilejami gospodarczymi, odstępuje księciu swą dziedziczną wieś, za którą w drodze wymiany otrzymuje z prawem wieczystego dziedziczenia

książęcą osadę Ściernie, położoną w pobliżu Pszczyny. Transakcja wymienna osad wiejskich Żar za Ściernie doszła do skutku z uszczerbkiem książęcego skarbu, albowiem nabyte Ściernie przez Chwalisza w dokładnie oznaczonych granicach zostały całkowicie zwolnione od ciężaru prawa książęcego. Prawne nabycie żarskiego grodu przez księcia Władysława przeczy dotychczas lansowanym poglądom o założeniu naszego miasta „na surowym korzeniu”.

Narodzinom miasta Żar sprzyjały obronne warunki fizjograficzne, dogodne położenie geopolityczne oraz względy polityczno-ekonomiczne.

Nie bez znaczenia dla dziejowych losów powstania obronnego miasta była ta okoliczność, że na południowym krańcu Sudetów, naturalnej granicy Czech i Polski, leżała Brama Morawska, będąca dogodną drogą wypadową dla ekspansywnej polityki czeskiej. Z tego właśnie powodu zachodziła konieczność zabezpieczenia strategicznego szlaku, prowadzącego z Czech na polską ziemię. Już w zaraniu Polski Piastowskiej Ziemia Rybnicka stanowiła obronną barierę przed czeską ekspansją na odcinku południowo-zachodniej granicy, o czym świadczą wczesnohistoryczne grody, w rzędzie których kroczyła żarska kasztelania. Głównym bastionem obrony czeskiego pogranicza był wówczas prastawiański gród Lubomia, która leżała na przedpolu Bramy Morawskiej jako strażnica szlaku do ówczesnego centrum Polski — do Gniezna.

Nie ulega wątpliwości, że o losach powstającego miasta obok strategicznych momentów zaważyły także i elementy fizjograficzne. Żarska osada, otoczona wówczas bagnistymi terenami rzeką Rudą, lasami i potokami stwarzała dogodne warunki, które predestynowały ją do godności obronnego miasta. Z momentami strategiczno-fizjograficznymi szły w parze problemy polityczno-ekonomiczne. W czasach panowania Władysława, księcia Opola i Raciborza, w latach 1248-1281 — Ziemia Rybnicka z racji kresowego położenia była terenem politycznych rozgrywek pomiędzy Przemyślidami i Andegawenami. W takich okolicznościach książę Władysław nie mógł być biernym widzem, gdyż jako władca terenu był on korzystnym partnerem w układzie powstających sojuszy, przez co stawał się wyrazicielem politycznych zamierzeń walczących stron. W splocie narastających sąsiednich antagonizmów jedynie forteca, zlokalizowana na szlaku ścierających się konfliktów, mogła zabezpieczyć polityczno-ekonomiczne interesy księstwa opolsko-raciborskiego.

U kolebki narodzin warowni obok momentów politycznych legł również problem ekonomiczny. Już we wczesnym średniowieczu żarska strażnica zabezpieczała kupieckie karawany i udzielała im pomocy przy niebezpiecznych przeprawach. W miarę rozwoju handlu wzrastała obronna służba żarskiego środowiska. Przez Żary przechodziła droga solna jako główny szlak handlowy z Krakowa do Raciborza i Opawy. Tu więc koncentrował się handel o znaczeniu międzynarodowym i stąd też kupcy skierowywali towary do miejsca przeznaczenia na Węgry, Ruś i do Czech. Z tego wynika, że potrzeba obronnego miasta wpływała z racji ekonomicznych interesów księstwa, i że powstająca twierdza nie tylko miała spełniać polityczne funkcje, ale także stać na straży zabezpieczenia tranzytowego handlu i zasilać książęcy skarb dochodami z wymiany handlowej oraz różnych opłat kupieckich.

Czas poprzedzający budowę twierdzy żarskiej wypełnia zaborcza polityka Ottokara II, który w roku 1271 podporządkował swoim celom politycznym Piastowiczów Wrocławskich.

Wobec zachodzących obaw rozciągnięcia zwierzchnictwa czeskiego nad ziemiami księstwa opolskiego dwór rozwinął akcję obrony niezależności politycznej swego księstwa.

W takich okolicznościach politycznych zrodziła się na książęcym dworze przezorność, która kazała księciu zabezpieczyć granice od strony czesko-morawskiej.

Kiedy w drugiej połowie XIII wieku spadek po Babenbergach spowodował zbrojny konflikt pomiędzy Ottokarem II a Stefanem V Węgierskim o sukcesję austriacką, wówczas senior Krakowa, Bolesław Wstydlivy, jako niezawodny sprzymierzeniec Węgier w dywersyjnej wyprawie przeciw Ottokarowi II, wkroczył z wojskami węgierskimi na Śląsk i zniszczył w roku 1271 żarski gród.

Te wydarzenia dowodzą, że żarska wieś z racji strategicznego położenia spełniała już w średniowieczu rolę bastionu obronnego. Fakt ten naprowadza na ślad genezy obronnego miasta Żar. Po zakończeniu działań wojennych w roku 1271, książę opolsko-raciborski Władysław, doceniając obronność starego grodu, postanawia wynagrodzić mieszkańcom zniszczonej osady nadanym przywilejem, który znalazł wyraz w akcie założenia obronnego miasta Żar w roku 1272.

ŚREDNIOWIECZNA FORTECA ŻORSKA

Fundacyjny dokument założenia obronnego miasta Żar ograniczył się tylko do podania jego chronologii i lokalizacji, a średniowieczna tradycja podała, że fundatorką obronnych murów była córka księcia opolskiego.

Żarska forteca, będąca pomnikiem monumentalnej, słowiańskiej inwestycji urbanistycznej i architektonicznej wzbudza powszechne zainteresowanie zabytkowymi cechami, a z tytułu swej funkcji obronnej domaga się wyłonienia jej historycznego obrazu. Pomimo że średniowieczna forteca odegrała dużą rolę w kształtowaniu rozwojowych procesów miasta, to dotychczasowa literatura historyczna nie uwzględniła jej dziejowych losów.

Jubileusz 700-lecia miasta Żar jest okazją do przedstawienia historycznego i architektonicznego zarysu żarskiej fortecy na podstawie zachowanych fragmentów warowni oraz kronikarskich przekazów, pochodzących z drugiej połowy XIX wieku.

Genetyczna analiza pierwotnego planu budowy fortecy, wyczytana z topografii terenu jak i ocalałe fragmenty obronnych murów, ślady wodnych fos i wałów, niezmienny średniowieczny układ urbanistyczny, widok miasta z roku 1766, szczegółowe pomiary i inwentaryzacja miejskich murów prowadzą do ukazania obrazu obronnego miasta w jego przybliżonej, średniowiecznej szacie fortyfikacyjnej.

Już w roku 1272 żarska forteca otrzymała praktyczny plan zabudowy, który jest klasycznym przykładem słowiańskiego rozplanowania miasta, opartego na wydłużonej owalnicy. Została ona usytuowana na pierwotnych terenach grodowych żarskiej kasztelanii w otoczeniu licznych stawów i bagiennej puszczy, na wzgórzu opadającym w kierunku rzeki Rudy.

Zgodnie z planem budowy obronnego miasta bezpieczeństwa jego strzegły obronne mury ceglane, dwie bramy silnie ufortyfikowane, wzniosłe wieże, przykopy wypełnione wodą i usypane ziemne wały, poza którymi rozciągały się w okolicach bram wzmocnione wieże obronne.

Zarys obronnych murów został dostosowany do konfiguracji płaskowyzu, który dominował nad otoczeniem.

Żarska forteca w kształcie nieregularnej elipsy została otoczona pojedynczymi murami o zewnętrznym obwodzie 1200 metrów, i z tego powodu przestrzenny rozwój miasta zamykał się w pierścieniu obronnych murów.

Rozpiętość miasta w wydłużonej linii między obu bramami wynosiła 450 metrów, a jego szerokość wynosiła 300 metrów. Wyliczone w roku 1956 terytorium powierzchni w obrębie murów wynosiło 65 wężysk. Przyjmując mniejszą miarę wielkości dla jednego wężyska 1.866,24 m² wynika, że obszar średniowiecznego miasta wynosił 121,306 m².

Prawdopodobnie w początkowym stadium budowy żarskiej fortecy mury były wznoszone z kamienia, o czym świadczą zachowane częściowo fragmenty. Z biegiem lat dolne mury kamienne zostały z obu stron obmurowane ceglami i to zapewne wówczas, kiedy zastosowano przy dalszej budowie murów wyłącznie cegłę o wymiarach 25,5x15,5x8,2 cm. Mury opierały się na kamiennych fundamentach, które dochodziły od 0,80 — 1,70 m głębokości. Nad kamiennymi fundamentami wyrastał masywny mur ceglany szerokości od 1,30 do 1,40 metra o nieregularnym wendyjskim układzie cegieł i gładkich zewnętrznych okładzinach. Zastosowanie odpowiedniej techniki budowlanej wskazuje na to, że obronne mury były wznoszone partiami w ciągu długiego okresu czasu. Świadczy o tym owalnica północnych murów, wypełniona wewnątrz rumowiskiem, podczas gdy w południowych partiach murów występuje na całej szerokości czyste wiązanie cegieł.

Ponieważ szczytowe ufortyfikowania murów uległy pełnemu zniszczeniu, dlatego powstaje zagadkowy problem w sprawie określenia ich wysokości jak i odtworzenia obronnych elementów górnego przedpiersia. Biorąc pod uwagę tego rodzaju okoliczności, że we wszystkich średniowiecznych fortyfikacjach zachodziła analogia obronnej konstrukcji górnego przedpiersia, zwieńczonego blankami, można wnioskować, że tak samo było ufortyfikowane przedpiersie żarskich murów. Wskazują na to obronne mury Bytomia, Gliwic, Namysłowa, Wrocławia i innych miast Śląska. Największa wysokość dolnego popiersia żarskich murów wynosi obecnie 6,4 metra wysokości.

Technika budowy murów opierała się na trwałym i spoistym wiązaniu cegieł przy pomocy specjalnie sporządzonej zaprawy murarskiej,

z domieszką roślinnego białka. Wysoki kunszt techniki budowlanej z zastosowaniem doborowego budulca i murarskiej zaprawy wpłynęły na trwałość i odporność murów oraz sprawiły, że niemal siedem wieków niszczącego działania nie zdołały zniszczyć warowni, która jest reliktem materialnej kultury Polski.

Dwie mocno ufortyfikowane bramy broniły wstępu do miasta. Na Dolnym Przedmieściu była Brama Krakowska, której nazwa została upowszechniona tradycją handlowego szlaku solnego, prowadzącego z Krakowa przez Żary do innych miast Śląska. Średniowieczna nazwa bramy Górnego Przedmieścia nie zachowała się do naszych czasów, ale ze względu na to, że jej wybieg torował rozwidlenie dróg do Cieszyna i Raciborza, mogła ona nosić miano Bramy Cieszyńskiej, względnie Bramy Raciborskiej. Z biegiem lat nazwano od położenia terenu Bramą Krakowską — Dolną, a Bramę Raciborską — Górną.

Prawdopodobnie obronności obu bram strzegły rozwieszone po obu stronach wieże formatu czworokątnego.

Poza obwodem owalnych murów rozciągała się wokół nawodniona fosa, która uniemożliwiała nieprzyjacielowi nagłe wtargnięcie do miasta. Znaczne dzisiejsze obniżenie terenu zewnątrz murów uwidaczniają

ślady wodnych fos, które były zasilane wodami odnóg Rudy i wodami okolicznych stawów i bagnisk. Głębokość rowu dochodziła do 2,5 metrów, a szerokość wahała się od 7 — 8 metrów, przy czym przed samymi bramami szerokość przekopu znacznie poszerzała się. Ściany wodnych fos były obłożone wiklinami.

Poza wodną fosą rozciągał się usypany ziemny wał, przez który przebiega dzisiaj okalająca droga jako zewnętrzna owalnica miasta.

Przez zastosowanie wendyjskiego układu cegieł w obronnych murach forteca żarska uwidacznia architektoniczne elementy stylu gotyckiego. Rodzimy natomiast układ urbanistyczny z obszernym rynkiem targowym i zachowana owalnica w zarysie wczesnosłowiańskiego grodu są świadectwem słowiańskiego charakteru żarskiej fortecy.

Budowa żarskiej fortecy była realizowana przez opolskich Piastowiczów księcia Władysława, Przemysława i Mieszka i została ukończona pod koniec XIII wieku.

Katakлизmy dziejowe, a szczególnie liczne pożary spowodowały jej upadek, tak że ze stanu średniowiecznych fortyfikacji zachowały się jedynie szczątki obronnych murów, które zaliczono do II kategorii zabytków.

OBRONA ŻOR W XIV I XV WIEKU

Předśmiertny statut Bolesława Krzywoustego spowodował po roku 1138 polityczne rozbitcie Polski, w którym dzielnica Śląska stanowiła organizm samodzielnego tworu państwowego z dziedziczną linią dynastii Piastów. W tych okolicznościach wzrastał partykularyzm Śląska, który prowadził do bratnich wojen oraz do osłabienia drobnych księstw terytorialnych. Taka sytuacja sprzyjała zaborczej polityce Jana Luksemburga, zmierzającego do opanowania Śląska.

W wojennej kampanii śląskiej zasługiwała na uwagę obronność Żar, wokół których koncentrowały się jednomiesięczne walki oblężnicze. Kronika raciborska, relacjonując przebieg działań wojennych, wskazała na obronny charakter miasta Żar, pisząc, że w roku 1345 król polski z węgierskimi wojskami obległ Żary, przy czym zniszczył wszystkie okoliczne wsie i spalił doszczętnie Pszczynę i Rybnik.

Kronikarska wiadomość dowodzi, że już w 1345 roku Żary były potężnym bastionem obronnym, trudnym do zdobycia, podczas gdy obronne grody Pszczyna i Rybnik uległy zniszczeniom.

W rozgorzałej wojnie husyckiej na Śląsku i Rybnicka Ziemia była terenem walk, które koncentrowały się wokół Rybnika i Żar.

Zamożność miasta jak i jego dogodne, strategiczne położenie sprawiły, że husyci za wszelką cenę pragnęli zdobyć żarską warownię, która dla nich miała stać się dogodnym miejscem wypadowym w dalszej, wojennej akcji.

Próba opanowania miasta Żar przez husytów nie powiodła się.

Po raz ostatni walory obronności miasta Żar znalazły wyraz w roku 1473, kiedy książę rybnicki Wacław podjął plany połączenia Ziemi Rybnickiej z Krakowem.

Dokumentacja nie przekazała nam wiadomości w sprawie sposobu prowadzenia obronnych walk jak i stosowanych środków technicznych dla odparcia wrogów. Nie ulega jednak wątpliwości, że Żary dysponowały doskonałą techniką obronną jak i stałym pogotowiem militarnym, za czym przemawiają zwycięskie walki obronne miasta Żar w latach 1345, 1433 i 1473. Nic też dziwnego, że średniowieczne Żary znalazły się w pierwszym szeregu obronnych miast Śląska.

Po licznych kataklizmach żarska forteca uległa zniszczeniu. Przeminał nimb jej obronności, ale historia kazała Żorom jeszcze dwukrotnie staczać walki w prologu i epilogu drugiej wojny światowej.

W pierwszym dniu najazdu hitlerowskiego na Polskę w prowadzonych walkach obronnych miasta ginie 1 września 1939 r. wraz z 11 żołnierzami dowódca plutonu Obrony Narodowej porucznik Władysław Pawilkowski. Po nierównej walce wojska hitlerowskie opanowały Żory, które pozostawały pod niemiecką okupacją przez pięć lat, sześć miesięcy i dwadzieścia trzy dni.

W końcowym etapie drugiej wojny światowej siedmiodniowe walki staczane na terenie miasta przez Radziecką Armię przynoszą Żorom wolność dnia 24 marca 1945 roku.

SZATA ZABYTKOWA ŻOR I JEGO ŻYCIE SPOŁECZNE

Zachowane zabytki miejskie odsłaniają przeszłość miasta i dają pogląd na jego osiągnięcia. Charakterystycznym zjawiskiem jest ta okoliczność, że pamiątki słowiańskiej kultury materialnej wraz z zabytkowym herbem miasta początkowały jego genezę.

Do początku XIX wieku przeważała w mieście gotycka architektura drewniana. Wzdłuż rynkowych ulic ciągnęły się drewniane podcienia szupowe, względnie pułapowe z krytymi sklepieniami. Zachowana urbanistyka średniowiecznego rynku, drewniany kościół Wniebowzięcia NMP, szpitalna kaplica św. Mikołaja, wąskie ulice z zabytkowymi domami drewnianymi.

Chlubą miasta był rynek, którego architektoniczną szatę zniszczył pożar w roku 1807. Po tym pożarze rozebrano zabytkowy ratusz z przyległą wieżą. Wtedy uległy zniszczeniu żarskie fortyfikacje, spłonął zabytkowy kościół drewniany, miejski szpital z kaplicą św. Mikołaja oraz podcienie rynkowych domów.

Po zniszczonych arkadach pozostały do dzisiaj widoczne ślady ich dawnych piwnic, które ciągną się przed domami śródmieścia na szerokości chodników.

Po roku 1807 Żory zawdzięczały swą odbudowę — Bogusławowi Czechowi, budowniczemu z Raciborza, który nadał miastu interesującą architekturę. Powstały wtedy w śródmieściu na wąskich parcelach piętrowe domy z ozdobnymi fasadami i wysokimi dachami siodłowymi. Fasady domów zdobiły kamienne portale.

Zabytkową perłą miasta jest zachowany niemal w całości jego urbanistyczny układ, wyróżniający się klasycznym przykładem rozplanowania miasta i dojrzałym poziomem słowiańskiej koncepcji urbanistycznej.

Szczególne zainteresowanie wzbudza w Żorach zabytek kamiennego krzyża, umiejscowionego w roku 1957 na starym cmentarzu — i to z uwagi na zagadkowy problem pochodzenia jego nazwy. Krzyż o znacznej grubości i nie dużych rozmiarach został wykuty z jednej bryły kamiennej. Na podstawie historycznych dokumentacji można wnioskować, że w średniowieczu spełniał on funkcję granicznego krzyża pomiędzy klasycznymi posiadłościami.

Zabytkowe cechy żarskiej fortecy, gotyckiej fary i sakralnego złoćnictwa omawiają osobne rozdziały albumu.

Jedynym zabytkiem technicznym jest tzw. „Gichta”, pozostałość po dawnej hucie „Waleska”, powstałej w roku 1832. Jej zachowana wieża służyła do załadunków wsadów do pieca. Położona w palowickim lesie domaga się renowacji i przystosowania dla wycieczkowych celów.

Na starym cmentarzu, usytuowanym w roku 1824 na miejscu średniowiecznej fosy wodnej przy obronnych murach północnych, znajdują się dwa zabytkowe nagrobki klasycystyczne z połowy XIX wieku w formie postumentów z wazami płaskorzeźbionymi postaciami. Tam też znajduje się mogiła Powstańców Śląskich z roku 1921 oraz grób Jana Gajdy, społecznika i ludowego poety zmarłego w roku 1911.

Pomnik poświęcony Bojownikom za Wolność i Demokrację zlokalizowano po wojnie na placu znajdującym się obok gmachu Szkoły Podstawowej Nr 2 w Żorach.

Innym świadectwem minionej chwały miasta Żor był jego rozwój społeczno-gospodarczy, wyrażający się w życiu rzemieślniczym, handlowym i kulturalno-oświatowym. Te czynniki wpływały na przestrzenny rozwój miasta i przyczyniały się do jego bogactwa.

Jeszcze przed drugą wojną światową żorskie cechy chlubiły się oryginalnymi statutami i pieczęciami z napisami łacińskimi względnie słowiańskimi. Były one pieczętowane przechowywane w cechowych skrzyniach zabytkowych. Z byłego zasobu zabytków zachowała się jedynie pieczęć cechów rzeźników żorskich, która obecnie znajduje się w Muzeum Rybnickim. Również ostatnia pożoga wojenna zniszczyła oryginalne dokumenty łacińskie z pieczęciami śląskich Piastów. Dotyczyły one rozwojowych losów miasta. Zachowane zabytki żorskie jako wyraz organizacyjnego zmysłu technicznego rodzimej architektury i sztuki stanowią pisaną kronikę miasta, którą odsłania jego siedmiowiekową przeszłość z procesami zachodzących zjawisk.

O polskości miasta świadczą jego historyczne zabytki i związki kulturalne z Krakowem, a jeszcze w XV wieku piętnaście rodzin żorskich miało swych przedstawicieli na krakowskim Uniwersytecie Jagiellońskim. Zwyczaje i obyczaje polskie tkwiły również w organizacjach ce-

chowych Żor. Tu też działały polskie organizacje społeczne jak Towarzystwo Śpiewacze „Feniks” oraz koło Polskie, w ramach którego działał Jan Gajda ludowy poeta.

Komunikacyjna droga, biegnąca przez żorski Rynek z Rybnika do Strumienia powstała w latach 1851 — 1862, a nowy wjazd na dzisiejszą ulicę Szeptyckiego datuje się od roku 1851. W drugiej połowie XIX wieku przestrzeń miasta poszerza się zabudową terenów wodnej fosi i wówczas na miejscu ziemnych wałów rozwinęła się zewnętrzna droga, okalająca miasto. Gospodarczy rozwój miasta spowodował pod koniec XIX wieku dalszy jego terytorialny wzrost przez zabudowę nowo powstałych ulic Rybnickiej, Boryńskiej, Pszczyńskiej, Wodzisławskiej, Dworcowej, Kościuszki i przedmieścia Kleszczówki.

Obecny obszar miasta wynosi 1906 ha z liczbą 8.830 mieszkańców.

Na szczególną uwagę zasługują żorskie pamiątki II kategorii:

- 1) Urbanistyczny układ miasta Żar z roku 1272
- 2) Obronne mury żarskiej fortecy z drugiej połowy XIII wieku
- 3) Parafialny kościół pod wezwaniem św. Apostołów Filipa i Jakuba z końca XIII wieku.
- 4) Kamienny krzyż żorski zagadkowego pochodzenia z pierwszych lat XIII wieku.

Ta okoliczność zadecydowała o dalszych rozwojowych losach miasta, które znalazły wyraz w koncentracji handlu i rzemiosła. One kształ-

towały w mieście strukturę ludności pod względem ilościowym i funkcjonalnym. Mieszkańcy obok obronnych funkcji i pracy rolnej w pierwszym rzędzie spełniali czynności usługowe. Świadczy o tym Urbarz z roku 1750 wykazujący 11 cechów rzemieślniczych z podaniem 264 rodzin kupieckich i rzemieślniczych, którzy stanowili 72,7% ludności miasta.

Charakter społecznej struktury rolniczo-usługowej przeobraża się w połowie XIX wieku na rolniczo-przemysłowy. Zmianie tej sprzyjał powstający przemysł. W roku 1842 powstaje huta „Paweł” a w roku 1857 parowy młyn. Rozbudowa dwu cegielni jak i budowa żelaznej kolei Katowice — Żory powodują liczebny wzrost siły roboczej w Żorach. Koniunkturę gospodarczą miasta ożywiała fabryka powozów, browar, farbiarnia, trzy garbarnie, warzelnie soli i produkcja rzemieślnicza.

Z szerokiego zaplecza rolniczego zjeżdżała ludność na targi i jarmarki do żarskiego środowiska zbytu rzemieślniczych towarów. Szczególnie wielką popularnością cieszyły się jarmarki, których tradycja przetrwała do dzisiaj w Żorach.

Wymianę handlową ułatwiała konna poczta, która powstała w roku 1842 w Żorach, skąd wozem rozwożono przesyłki do Mikołowa, Pszczy-
ny, Rybnika i Raciborza.

ŻORSKIE ZABYTKI SAKRALNE

Pierwszy wiejski Kościół parafialny pod wezwaniem Wniebowzięcia NMP w Żarach był położony w południowym łuku obronnych murów w pobliżu Krakowskiej Bramy, tam gdzie dzisiaj znajduje się „Kościółek”.

Jako jedyny Kościół spełniał on sakralne i parafialne funkcje aż do chwili powstania miejskiej fary.

Fundacja drugiego kościoła parafialnego pod wezwaniem św. Apostołów Filipa i Jakuba w Żarach była dziełem opolskich książąt piastowskich.

Gotycka fara żarska została zlokalizowana orientalnie w pośrodku północnej owalnicy miasta. Jej położenie obok obronnych murów jak i monumentalna budowa sprawiły, że współdziałała ona trzykrotnie w obronie miasta Żar.

Liczne pożary nawiedzające miasto w latach 1587, 1661, 1702, 1807, 1861, 1864, 1881, 1945 zniszczyły kościelne zabytki i jego sakralne wyposażenie. Pomimo częstych zniszczeń kościoła jego wewnętrzne wyposażenie w roku 1945 nie uległo poważnym zmianom.

W ostatnim dniu II wojny światowej hitlerowcy wysadzili filary kościoła doprowadzając zabytek do zupełnej ruiny. Wówczas zostało całkowicie zniszczone jego sakralne wyposażenie. Jedynie ocalały kościelne mury i złotnictwo liturgiczne. Gotycka, monumentalna fara po odbudowie

zebrowych sklepień i ośmiokątnych filarów oraz po usunięciu neogotyckich dobudówek zachowała rodzime tradycje gotyckiej architektury, które tkwią w analogii architektonicznych zabytków Krakowa i Wrocławia.

Oryginalną cechą zabytku jest gotycka pięcioprzęsłowa budowa halowa o trzech nawach równej wysokości z wydłużonym czteroprzęsłowym prezbiterium. System halowego założenia wypełnia wysmukła świątynia z 16 oknami ostrołukowymi. Sześć wysmukłych filarów oddziela dwie boczne nawy od głównej, a ośmiokątny ich kształt dźwiga krzyżowo-żebrowe sklepienie kościoła. Ostrołukowa tęcza prezbiterium z profilowanymi gzymsami u nasady łuku, zamykająca półkole głębokie wneki sklepienia krzyżowo-żebrowego o kamiennych wzornikach i wspornikach wyraża architektoniczny artyzm całego sklepienia.

Rodzime walory architektoniczne wiślickiego gotyku ceglanego lokują żorską farę w rzędzie pierwszych kościołów Śląska i wyznaczają jej wysoką rangę zabytkową. Po drugiej wojnie światowej z wielkim pietyzmem przebiegało odnowienie sakralnego wystroju kościoła według projektu profesora artysty Zbigniewa Wzorka z Krakowa.

Pod chórem na północnej ścianie znajduje się zabytkowy krzyż z XVII wieku a nieco dalej pamiątkowa tablica poświęcona przedwojnemu dziekanowi ks. Piotrowi Klimkowi, który w roku 1940 zginął w koncentracyjnym obozie w Mauthausen — Gusen.

MIĘDZYWOJENNE SIEDEMNASTOLECIE ŻOR

Ostateczna kapitulacja państw centralnych doprowadziła po pierwszej wojnie światowej w listopadzie 1918 r. do powstania niepodległej Polski. O zachodnich ziemiach polskich miał zadecydować Traktat Wersalski. Już podczas prowadzonych pertraktacji okazało się, że pokonane Niemcy znalazły na politycznej arenie międzynarodowej przychylną Włoch a szczególnie Anglii, która w obawie przed nadmiernym wzrostem Francji nie chciała dopuścić do osłabienia Niemiec. W tej sytuacji społeczeństwo polskie nie mogło być bierne i nie mogło tolerować dyplomatycznych targów w sprawie piastowskiego Śląska.

Niezgodność aliantów powodowała zwątpienie w pokojowe rozstrzygnięcie sprawy Śląska. W tych okolicznościach polska ludność Górnego Śląska zdana wyłącznie na własne siły postanowiła podjąć zbrojną walkę narodowo-wyzwoleńczą. Wzrost poczucia narodowego Śląska oraz zdecydowana przewaga liczebna ludności polskiej nad niemiecką stanowiły podstawowy argument jego polskości.

Wzmoczona działalność polityczna i kulturalno-oświatowa u schyłku 1918 roku za pośrednictwem piśmiennictwa, wieców i odczytów, amatorskich przedstawień i polskich pieśni ludowych napełniała siły patriotyczne wiarą połączenia Górnego Śląska z Macierzą.

Niezłomną wolę śląskiego ludu zmierzającego do niepodległości wyrażały trzy powstania śląskie w latach 1919 — 1921.

Ich zwycięski finał zadecydował o losach Górnego Śląska. W burzliwych i przełomowych latach Śląska Żory wyróżniały się akcją kulturalno-oświatową i powstańczą. Działające od roku 1912 Towarzystwo Śpiewacze „Feniks” w Żorach był szkołą polskości z jego szeregów wywodzili się organizatorzy P.O.W., „Sokoła”, plebiscytowi działacze i organizatorzy Powstań Śląskich. Szermierzami sprawy polskiej na terenie miasta byli Bonifacy Bałdyk, Julian Samulowski i żyjący społecznik Józef Wyrobek.

W wyzwoleniczych walkach o Śląsk sławił się XIII Pułk Żorski Piechoty Wojsk Powstańców, którego dowódcą był kpt. Sadowski, a później por. Haberko. Żorski Pułk Powstańców zapoczątkował zbrojną akcję w trzecim powstaniu.

O godzinie drugiej dnia 3 maja 1921 roku drugi batalion Nikodema Sobika z Rownia i trzeci batalion Feliksa Michalskiego z Szerokiej zajęły Żory, zdobywając 17 karabinów maszynowych. Po opanowaniu Żor oba bataliony przerzucono błyskawicznie na furmankach do Rybnika, gdzie współdziałały w walkach opanowania Paruszowca i stolicy powiatu. W końcowej fazie powstania Żorski pułk powstańców odznaczył się w walkach o Kędzierzyn i port Koźle. Tam polegli trzej powstańcy z regionu żorskiego, których mogiła znajduje się na starym cmentarzu w Żorach.

Po wiekowych latach niewoli, po trzech zwycięskich zrywach śląskich, po burzliwych targach dyplomatycznych połączenie Górnego Śląska z Macierzą dokonała historyczna chwila, dnia 15 czerwca 1922 r. Po wiekowych prześladowaniach jednomilionowa ludność polska znalazła się w niepodległej Ojczyźnie.

Powitanie polskich wojsk w ostatniej strefie obszaru plebiscytowego odbyło się w Rybniku i w Żorach dnia 4 lipca 1922 roku. Tego dnia po entuzjastycznym powitaniu wojsk polskich w Rybniku generał Stanisław Szeptycki przybył do Żor. Jednostką wojska polskiego wkraczającą do Żor była V i VI bateria 23 pułku artylerii polnej. Na granicy gen. Szeptyckiego witał komisarz plebiscytowy Bonifacy Bałdyk, a przy drugiej bramie w Rynku w imieniu polskiego społeczeństwa Józef Wyrobek.

Dzięki staraniom społeczeństwa gen. Szeptycki wyraził zgodę na pozostawienie w Żorach jednej baterii 23 PAL.

W miarę postępu Żory zaczęły kształtować w nowej atmosferze politycznej polskie oblicze. Okrzepty stare towarzystwa polskie, a nowo powstałe społeczne organizacje Towarzystwa Czytelni Ludowych, Związku Powstańców Śląskich, Polskiego Czerwonego i Białego Krzyża, Związku Obrony Kresów Zachodnich, Towarzystwo Matek Polek, Związku Hallerczyków, męskiego chóru śpiewaczego „Hasło” wywierały decydujący wpływ na rozwój polskiego życia kulturalnego.

Szczególnie dla rozwoju życia kulturalnego w Żorach przyczyniało się szkolnictwo wraz z Państwowym Gimnazjum i Liceum im. Karola Miarki. Jego wychowankowie byli pionierami polskości Śląska w imię którego walczyli i umierali. Towarzystwo Śpiewacze, „Feniks” ożywiały polskie życie amatorskimi przedstawieniami, koncertami ludowymi, pieś-

niami jak i sportowymi imprezami. Żniwarskie dożynki sokołe oraz pokazy gimnastyczne i szermiercze cieszyły się wielką wziętością społeczeństwa.

Celem udzielania pomocy polskiemu rzemiosłu, kupiectwu i rolnictwu założono w roku 1927 Spółdzielnię Oszczędnościowo-Pożyczkową pod nazwą Bank Ludowy w Żorach. Obok starych funkcjonujących zakładów przemysłowych przystąpiono w roku 1936 do produkcji rowerów w dotychczasowej fabryce rolniczych maszyn przy ul. Boryńskiej, zaś powstała kolejowa firma „Minerwa” w roku 1922 początkowo produkowała filtry, a później łożyska.

W roku 1928 miasto przebudowało sieć elektryczną oraz kanalizacyjne urządzenia. Spalony doszczętnie młyn parowy został w roku 1938 odbudowany. W roku 1938 na Kleszczówce powstała Mleczarska Spółdzielnia. Miasto rozprzestrzenia się zabudową przedmieścia Kleszczówki.

W roku 1937 przy ulicy Powstańców Śląskich powstaje reprezentacyjny gmach gimnazjalny, a w roku 1938 Jordanowski Ogródek oraz Sokolnia wybudowana za miejskim parkiem.

Uruchomienie w latach 1936 i 1938 linii kolejowej Rybnik — Żory i Żory — Pszczyna oraz linii autobusowej Cieszyn — Żory i Pszczyna — Żory — Rybnik rozwiązały dotychczasowe trudności komunikacyjne z sąsiednimi miastami.

W roku 1932 odbyła się w Miejskim Gimnazjum Koedukacyjnym pierwsza matura, a w 1937 r. nastąpiło jego upaństwowienie pod nazwą Państwowe Gimnazjum i Liceum Przyrodnicze Koedukacyjne im. Karola Miarki.

Należy również odnotować powstanie w roku 1923 sportowego klubu „Pogoń”, a w roku 1935 sportowego klubu Kolejowego Przysposobienia Wojskowego. W roku 1924 założono Towarzystwo Gołębi Poczтовых pod nazwą „Wesoła Nowina” oddział V-Żory.

W 1923 r. powstała Komisaryczna Rada Miejska, w składzie 5 osób, pod przewodnictwem Bonifacego Bałdyka.

W okresie międzywojennym miejska rada liczyła 24 członków, a jej Zarząd składał się z burmistrza, wice burmistrza i czterech radców. Kolejnymi burmistrzami miasta byli Edward Tautz, Bonifacy Bałdyk, Adam Rostek i Florian Leśnik. W roku 1939 miasto liczyło 6.100 mieszkańców.

HITLEROWSKA OKUPACJA

Brutalny najazd hitlerowski na Polskę doprowadził dnia 1 września 1939 r. do stoczenia na przedpolach Żor jedną z pierwszych walk obronnych. Ponieważ plany Polski nie przewidywały większej obrony Rybnika, dlatego główne starcie odbyło się pod Żorami. Według obronnych planów przemysłowego regionu Śląska miała bronić operacyjna grupa Śląsk, dowodzona przez generała Jagwin-Batowskiego. Żory znajdujące się w bezpośredniej bliskości przewidywanego frontu obsadziły: pierwsza bateria artylerii lekkiej, wydzielona z dywizjonu 23 pułku, stacjonującego w Żorach i Będzinie, oddziały Obrony Narodowej i kompania CKM. Kompanią Obrony Narodowej dowodził major Kwiatkowski, a wydzieloną baterią kapitan Józef Sztranc.

Dnia 1 września 1939 r. o godzinie 5 rano syrena sygnalizuje bojowy alarm w Żorach.

Dowódcy jednostek zajmują wyznaczone stanowiska obronne.

Głównym zadaniem żorskiej operacji bojowej była obrona miasta i dróg prowadzących z Rybnika do Pszczyny. Zgodnie z tym planem drugie działo artylerii zajęło stanowisko w pobliżu starej cegielni, czwarte przy ul. Rybnickiej, a pozostałe działa zlokalizowano za „Śmieszkiem” w lesie obok pszczyńskie szosy. Nadto pierwszy pluton Obrony Narodowej pod wodzą Rudolfa Kurca zajął obronne pozycje wzdłuż szosy Żory — Szczekowice, a drugi pluton (Obrony Narodowej) pod wodzą porucznika Władysława Pawlikowskiego zajął region cegielni, natomiast pluton porucznika Aleksandra Bukka obsadził linię kolejową do Pszczyny i Kleszczów.

O godzinie 11-tej doszło do pierwszego kontaktu z nieprzyjacielskim zwiadem w rejonie „Żwaki”. W stoczonej walce zginęło czterech Niemców. Po 3-godzinnych walkach staczanych na przedmieściu Żor, hitlerowcy, dysponując militarną przewagą oraz techniczną bronią opanowali Żory o godzinie 14-tej. W czasie wycofywania się oddziałów polskich dochodziła do głosu w Żorach hitlerowska V kolumna. Z okien niektórych domów padały zdradzieckie strzały.

W obronie miasta Żor ginie por. Władysław Pawlikowski wraz z 11 żołnierzami.

Nastał blisko sześcioletni okres hitlerowskiej okupacji, znaczony terrorem, prześladowaniami. W pierwszym rządzie hitlerowska okupacja zadała bolesne straty polskiej kulturze.

Już w pierwszych dniach okupacji spalono względnie przeznaczono na makulaturę zasobne księgozbiory szkolnych i publicznych bibliotek, wyrugowano język polski z urzędów, szkół i kościoła a nawet i z życia prywatnego. Politycznych działaczy i społecznych organizatorów polskiego życia kulturalnego uwięziono w koncentracyjnych obozach śmierci, a działające na terenie miasta Żor — polskie organizacje zlikwidowano. Szczególnym prześladowaniu ulegali śląscy powstańcy i harcerze. Kuźnię rozwoju polskiej placówki oświatowej — Państwowe Gimnazjum i Liceum początkowo przeznaczono na koszary, a później na niemiecką szkołę przedszkolank.

Pozornie zatarte polskie życie tkwiło jednak w tradycjach polskości Śląska i jego dążeniach do niepodległości. Wyrażały się one na terenie miasta i jego okolicy biernym i czynnym ruchem oporu. Głównym ośrodkiem biernego ruchu oporu na Śląsku był sąsiedni Kleszczów, gdzie ukrywało się najwięcej młodych Polaków, którzy nie chcieli być wcieleni do wojska niemieckiego.

W roku 1943 hitlerowcy na skutek dokonanej zdrady wytropili największą kryjówkę biernego oporu, ujmując Franciszka Piątka, Piotra Śmietanę i Franciszka Skrobola. Pierwszych dwóch rozstrzelano, trzeci natomiast zmarł na skutek odniesionych ran.

Obok działającego biernego ruchu oporu koncentrowała się w Żorach podziemna akcja zbrojna. Żorska placówka czynnego ruchu oporu AK mieściła się w domu Karola i Gertrudy Masłowskich, a właściwie w ich ślusarskim warsztacie, który był doskonałym miejscem konspiracyjnym. Tam, pod pozorem naprawy rowerów względnie rolniczych maszyn przyjeżdżali kurierzy z poleceniami Inspektoratu i tam też odbywały się konspiracyjne spotkania i narady.

W czynnym ruchu oporu w Żorach wyróżniały się odwagą i poświęceniem kobiety, które przechowywały broń, starały się o żywność, odzież i lekarstwa, a przede wszystkim z narażeniem życia spełniały zadania

kurierów. O przestrzennej działalności żorskiej komórki partyzanckiej świadczy fakt, że prowadziła ona łączność z innymi punktami ruchu oporu na Śląsku za pośrednictwem 27 łączników. Szczególną odwagę wykazywała partyzantka Weronika Tiehlman, która jako farmaceutka żorskiej apteki dostarczała podziemiowi wielkie ilości lekarstwa.

W lutym 1943 roku dowódca żorskiej partyzantki, Karol Masłowski wraz z żoną zostali uwięzieni w oświęcimskim obozie. Mimo to żorska partyzantka nadal działała. Wyrazem jej żywotnej akcji był udany napad na niemiecki Urząd Gminy w Baranowicach, skąd wykradziono maszynę do pisania oraz przydziałowe kartki żywnościowe i odzieżowe, a pod koniec wojny przeprowadziła ona dywersyjną akcję, wysadzając pod Kleszczowem towarowy pociąg z amunicją.

W podziemnej akcji ruchu oporu wstawili się między innymi wychowankowie żorskiego Gimnazjum, którzy ofiarą życia dawali dowody świadectwa prawdy polskości Śląska. W imię tej prawdy, ginie w Oświęcimiu młody harcerz, poeta Bolesław Śpiwowok, współredaktor „Zewu Wolności” oraz Wilhelm Wawrzyńczyk, odznaczony pośmiertnie Krzyżem Virtutti Militari.

Podczas okupacji na terenie miasta Żor istniał obóz dla Polaków. Mieścił się on na obecnym placu Gminnej Spółdzielni Samopomoc Chłopska, natomiast obóz jeńców francuskich, belgijskich i radzieckich był zlokalizowany w koszarach 23 PAL przy ulicy Bramkowej. Nadto niektórzy jeńcy byli zakwaterowani w dawniejszym domu parafialnym przy ulicy Rybnickiej. Część jeńców pracowała w byłej fabryce „Minerwa”, a reszta w hucie „Pawła”, młynie i w rolniczych gospodarstwach.

W czasie tragicznego przemarszu oświęcimskich więźniów politycznych przez miasto Żory w dniu 19 stycznia 1945 roku — hitlerowcy rozstrzelali 23 osoby. Ich zwłoki pochowano we wspólnej mogile na nowym cmentarzu w Żorach. Pamięć hitlerowskich ofiar dokumentuje nagrobek ufundowany przez ZBoWiD.

Podczas niemieckiej okupacji zginęło w obozach koncentracyjnych 17 miejscowych patriotów, a 35 przeżyło więzienia i obozowe kaźnie śmierci.

Pomimo terroru i licznych ofiar polscy patrioci, wspierani moralną i materialną pomocą miejscowego społeczeństwa, skutecznie przeciwstawiali się eksterminacyjnej polityce okupanta.

OSIĄGNIĘCIA MIASTA ŻOR W POLSCE LUDOWEJ

Wrozgrywającym się epilogu II-giej wojny światowej — genialny manewr oskrzydłający 59 Armii Radzieckiej pod dowództwem generała-pułkownika I. Korownikowa i gen. majora P. Lebiediewa przyniósł wolność Ziemi Krakowskiej, a następnie Ziemi Śląskiej. Kryptonim „Złotyje worota”, realizowany przez I Front Ukraiński pod wodzą marszałka Koniewa, doprowadził pod koniec stycznia 1945 r. do wyzwolenia przemysłowych miast Śląska spod hitlerowskiej okupacji.

Po wyzwoleniu Krakowa, Zagłębia Śląsko-Dąbrowskiego i Katowic jednym z epizodów walk radziecko-niemieckich stała się Ziemia Rybnicka, która u wrót Bramy Morawskiej stanowiła dla wroga dogodną barierę obronną. Płaskorzeźba terenu pokryta bagnami, lasami i stawami stwarzała naturalne warunki obronne dla niemieckiego zgrupowania. W takich okolicznościach Żory stały się głównym ogniwem niemieckiego systemu obronnego. Z tych też względów w końcowej fazie II wojny światowej ośrodkiem bojów stały się Żory, a jego czasookres walk od 29 stycznia do 24 marca 1945 r. wszedł do dziejów miasta Żor jako wydarzenie krwawego boju i lokalnego tragizmu.

W dniu 24 marca 1945 roku — 38 Armia Radziecka pod wodzą gen. płk. K. Moskalenki wspólnie z I Czechosłowacką Brygadą Pancerną, dowodzoną przez majora Władimira Janka, podjęły walki o wyzwolenie Żor. Zapoczątkowały one drugi etap operacji górnośląskiej, której zadaniem było rozgromienie raciborskiego zgrupowania wojsk hitlerowskich.

Celem wyzwolenia Śląska Cieszyńskiego, przemysłowego Zagłębia Morawskiej Ostrawy, jak i zachodnich obszarów Opola — Armia marszałka Koniewa uderzyło na wroga od wschodu, przy czym główne natarcie zostało skierowane na Żory. Przed zadaniem ostatecznego ciosu Niemcy przygotowali miasto do długotrwałej obrony. Wschodnią część Żor wzmocnili oni minowymi polami, zasiekami z drutu kolczastego i licznymi zaporami przeciwczołgowymi. Żor i Rybnika broniła jednostka 68 niemieckiej dywizji piechoty, wzmocniona czołgami i działami pancernymi.

Dowództwo radzieckie podejmując ofensywę dokonało na odcinku frontu żorskiego odpowiedniego przegrupowania wojsk.

Już w drugiej połowie marca 1945 r. przerzucono I Czechosłowacką Brygadę Pancerną do pasa działań 38 Armii Radzieckiej. W takich okolicznościach pierwszy bój o silnie umocnione Żory podjęli również żołnierze czechosłowaccy. Rano o godzinie 6-tej padł rozkaz natarcia, poprzedzonego silnym ostrzałem artyleryjskim.

Podjęte natarcie na Żory zostało wsparte samolotami, które zniszczyły obronne stanowiska nieprzyjaciela. W decydującym momencie wkroczyła do bojowej akcji gwardyjska II Dywizja Piechoty wraz z II Czechosłowackim Batalionem Czołgów. Dwugodzinne natarcie w kierunku Żor i Wodzisławia posiłkowało 351 Dywizja Piechoty Radzieckiej przy współudziale I Batalionu Czołgów Czechosłowackiej Brygady Pancernej. Silne uderzenie na skrzydle północnym i południowym doprowadziło do okrążenia wroga. W ostatecznym natarciu III Batalion Czołgów Czechosłowackiej Brygady Pancernej przełamał opór wroga od północy, dochodząc o godz. 13-tej do wsi Rogoźnej. Ten faktyczny manewr zamknął drogę odwrotu niemieckim jednostkom na zachód i spowodował opanowanie miasta Żor o godz. 11-tej. Pięciogodzinna zwycięska walka wojsk radzieckich i czeskich wyzwoliła Żory spod okupacji hitlerowskiej.

W walce o Żory zostało uszkodzonych 5 czołgów. W boju poległo 15 żołnierzy i oficerów radzieckich, a 29 zostało rannych. Znaczniejsze szkody poniósł nieprzyjaciel, który stracił 69 żołnierzy, a 20 wzięto do niewoli. W ręce zwycięzców dostała się bateria artylerii, 10 karabinów maszynowych i liczny sprzęt techniczny.

W wyniku prowadzonych walk żorskie śródmieście z cenną architekturą zabytkową zostało zniszczone w 82 procentach. W gruzach legły: gmach Szkoły Podstawowej przy ul. Rybnickiej, Szpital Miejski na Górnym Przedmieściu, Fabryka „Minerwa”, zabytkowy kościół parafialny, ²/₃ gmachu Ratusza Żorskiego i „sokolnia” położona za parkiem miejskim. Poważnemu zniszczeniu uległy: gmach Państwowego Gimnazjum i Liceum Ogólnokształcącego oraz szereg mieszkalnych budynków. Komunikacja piesza i kołowa były utrudnione z powodu zasypania ulic stertami gruzów i zgłiszcz oraz zaminowania miejskich terenów. Również komunikacja kolejowa na odcinku Rybnik — Żory — Pszczyna nie funkcjonowała.

Poważne trudności organizacyjne wynikały z braku odpowiednich budynków niezbędnych do uruchomienia urzędów i szkół. Trwający przez trzy dni w marcu 1945 roku pożar śródmieścia Żor spowodował, że miasto pod względem zniszczeń znalazło się na trzecim miejscu w kraju, po Warszawie i Jaśle.

Zmagania ze zniszczeniami zadanymi przez wojnę należało rozpocząć od podstaw. W pierwszym rządzie zaczęto usuwać sterty gruzów, które zalegały główne i boczne ulice.

Nastał okres odbudowy, który z uwagi na zachowanie zabytkowego charakteru śródmieścia trwał niemal przez 25 lat. Na szczególne podkreślenie zasługuje w tamtych pierwszych pionierskich latach postawa całego żorskiego społeczeństwa, które nie szczędziło sił w odbudowie miasta.

Do zrujnowanego miasta stopniowo poczęła powracać ewakuowana w ostatnich miesiącach wojny ludność. Z dalekiej tułaczki, ze wszystkich niemal krajów Europy powracali do rodzimego miasta byli żołnierze, którzy walczyli na wszystkich frontach II wojny, oraz więźniowie hitlerowskich obozów. Oni wszyscy włączyli się czynnie we wspólne dzieło odbudowy Żor i znajdowali zatrudnienie w uruchomionych miejscowych zakładach przemysłowych, instytucjach publicznych, szkolnictwie, służbie zdrowia, handlu i rzemiośle.

Powojenny start miasta dokonywał się w trudnych warunkach bytowania jego mieszkańców. Było to chyba jedyne miasto województwa katowickiego, w których społeczny wysiłek odbudowy ze zniszczeń spłatał się z dokonującymi przeobrażeniami gospodarczymi.

Wielki wkład w dzieło odgruzowania miasta włożyła w początkowych latach młodzieżowa organizacja „Służba Polsce”.

Jako jeden z pierwszych zakładów przemysłowych rozpoczęła swą produkcję huta „Pawła” (obecna Odlewnia Żeliwa) filia cieszyńskiej „Celmy”, co było o tyle łatwiejsze, że na miejscu pozostało wielu jej dawnych pracowników, formierzy i odlewników, którzy też natychmiast zgłosili się do pracy. Wkrótce potem ruszył Młyn, dając pierwsze tony mąki, potrzebnej na zaopatrzenie ludności.

W latach następnych rozwinęły się na terenie Żor inne, nowe zakłady przemysłowe. Na miejscu dawnej „Minerwy” rozbudowały się Zakłady Wytwórcze Urządzeń Sygnalizacyjnych, które obecnie należą do największych potentatów tej branży przemysłowej w Polsce, zaopatrując w aparaturę i urządzenia dla kolejnictwa w kraju, jak również na eksport.

Już w latach najnowszych zlokalizowane zostały w Żorach — Wojewódzkie Przedsiębiorstwo Budownictwa Miejskiego, Fabryka Domów Mieszkalnych „Fadom”, baza Rybnickiego Przedsiębiorstwa Budownictwa Węglowego „Peberow” oraz Rejonowe Przedsiębiorstwo Remontowo-Budowlane, które powstało z połączenia MPRB w Rybniku i żorskiego MPRB. Przy ulicy Kolejowej wybudowany został Miejski Zakład Prefabrykacji Betonowych.

W Polsce Ludowej obszar miasta uległ radykalnym zmianom demograficznym i przestrzennym. Rozwinęło się budownictwo indywidualne i spółdzielcze. Powstały nowe osiedla mieszkaniowe: Tysiąclecia, Grunwaldu oraz przyzakładowe przy ZWUS. Od 1971 r. powstaje najnowsze osiedle mieszkaniowe przy ul. Rybnickiej, na terenie którego buduje się V-cio i XI-to kondygnacyjne budynki mieszkalne z gotowych elementów, dostarczanych przez „Fadom”. Zachodzące przeobrażenia społeczno-gospodarcze zmieniały stan zatrudnienia i zaludnienia, czego wyrazem jest obecny potencjał gospodarczy miasta i jego podwójny przyrost ludności.

Żory położone na szlaku handlowo-turystycznym, jak i na terenie kopalń ROW-u współdziałają w jego dynamicznym uprzemysłowieniu, a zarazem kształtują dalsze warunki rozwojowe starego i nowego miasta. Starego z zachowaniem jego cech zabytkowych i nowego — z bazą wielkiego osiedla robotniczego, które powstaje między ulicami Rybnicką, Boryńską, Wodzisławską, Osińską i Kościuszki. W okresie Jubileuszu 25-lecia Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej — Żory przystąpiły do ogólnopolskiego konkursu o tytuł „Mistrza Gospodarności”. W wyniku konkursu nastąpił poważny wzrost gospodarności i aktywizacja całego społeczeństwa w podejmowaniu licznych czynów społecznych na rzecz rodzimego miasta. Zniknęły w śródmieściu ostatnie ślady wojny, odbudowano całkowicie całe śródmieście w odnowionej szacie architektonicznej. Miastu przybyło 2660 mb sieci wodociągowej, ułożono trylinę wraz z krawężnikami na 2800 m² powierzchni oraz chodniki na 1875 m². Asfaltową nawierzchnią pokryte zostały wszystkie ulice w śródmieściu oraz częściowo na peryferiach miasta.

Nadto w okresie powojennym założono ogródek jordanowski przy ul. Rybnickiej. Nowe ogrodnictwo miejskie zaopatruje miasto w zieleń i kwiaty, niezbędne dla upiększania ulic i skwerów. Przy ulicy Męczenników Oświęcimskich wybudowany został nowy dworzec autobusowy PKS, przez który codziennie przewija się kilkaset autobusów zmierzających we wszystkich kierunkach województwa. Wszystkie te osiągnięcia zadecydowały o zdobyciu przez Żory zaszczytnego tytułu „Mistrza

Gospodarności" oraz wyróżniono miasto złotą odznaką „Zasłużonego w rozwoju woj. katowickiego”. Równocześnie miastu przyznano nagrodę w wysokości 5 milionów złotych z przeznaczeniem na budowę restauracji, wraz z kawiarnią w pobliżu trasy E-16. Na szczególne podkreślenie zasługują zdobycze socjalno-bytowe miasta. Ich wyrazem jest nowo odbudowany Szpital Miejski, stacja Pogotowia Ratunkowego oraz Miejski Ośrodek Zdrowia przy ul. Dworcowej. Własne ambulatoria lekarskie posiadają też wszystkie zlokalizowane na terenie miasta zakłady przemysłowe. Przy ul. Rybnickiej wybudowany został Państwowy Zakład Leczniczy dla Zwierząt.

W dziedzinie oświaty i kultury odbudowano ze zniszczeń gmach Liceum Ogólnokształcącego przy ul. Powstańców, natomiast na miejscu zniszczonej całkowicie szkoły przy ul. Rybnickiej wybudowana została od podstaw nowa Szkoła Podstawowa Nr 2, nosząca imię Powstańców Śląskich. Wzrost socjalistycznej wiedzy i świadomości obywatelskiej młodego pokolenia kształtują: Liceum Ogólnokształcące im. Karola Miarki, Zasadnicza Szkoła Zawodowa, Zasadnicza Szkoła Rolnicza, dwie szkoły podstawowe oraz cztery przedszkola, w których uczy się i wychowuje około 2500 młodych Obywateli. Miejski Dom Kultury, liczący obecnie kilka sekcji artystycznych i amatorskich, rozwija wszechstronną działalność kulturalną. W budynku Miejskiego Domu Kultury znalazła pomieszczenie Miejska Biblioteka Publiczna, licząca obecnie 30 tysięcy tomów i Towarzystwo Miłośników Regionu Żorskiego, które popularyzuje przeszłość i teraźniejszość miasta Żor za pośrednictwem wydawanych okresowo Informatorów.

W Jubileuszu 700-lecia miasta Żor zbiegają się jubileusze lokalnych placówek kulturalnych. Liceum Ogólnokształcące w Żorach będzie święciło Jubileusz 50-lecia polskiego Liceum Ogólnokształcącego, a Zasadnicza Szkoła Zawodowa i Miejska Biblioteka Publiczna Jubileusz 25-lecia. Już w pierwszych dniach po zakończeniu wojny rozpoczęła działalność Spółdzielnia Spożywców „Żar”, która obecnie nosi nazwę WSS „Społem”. Za pośrednictwem szeroko rozgałęzionej sieci placówek handlowych wszystkich branż przyczynia się ona do zaspokojenia konsumpcyjnych potrzeb mieszkańców miasta. Podobną działalność przejawia na terenie Żor oraz okolicznych miejscowości Gminna Spółdzielnia „Samopomoc Chłopska”.

Celem podniesienia poziomu sportu i turystyki powołano w minionych latach Miejski Komitet Kultury Fizycznej koordynujący działalność sportową na terenie Żor. Działa tu Klub Sportowy „Kolejarz” założony jeszcze w latach międzywojennych. Obecnie przeprowadza się modernizację stadionu sportowego w dzielnicy Kleszczówka. W celach rekreacyjnych następuje stopniowe zagospodarowanie w czynnie społecznym terenie kąpieliska „Śmieszek”.

Na terenie miasta działalność społeczno-polityczną rozwijają organizacje, jak Związek Bojowników o Wolność i Demokrację, Związek Inwalidów Wojennych PRL, Zjednoczony Związek Inwalidów, Emerytów i Rencistów, Polski Komitet Pomocy Społecznej oraz Liga Kobiet. W służbie pożarnictwa działa aktywnie Ochotnicza Straż Pożarna. Oprócz tego działają młodzieżowe organizacje ZMS, ZHP, które aktywizują pracę w czynach społecznych. Olbrzymie przeobrażenia dokonane w mieście w latach 1945 — 1972 były wynikiem sprzyjających warunków społeczno-politycznych i ekonomicznych, które stworzyła miejscowemu społeczeństwu Polska Ludowa.

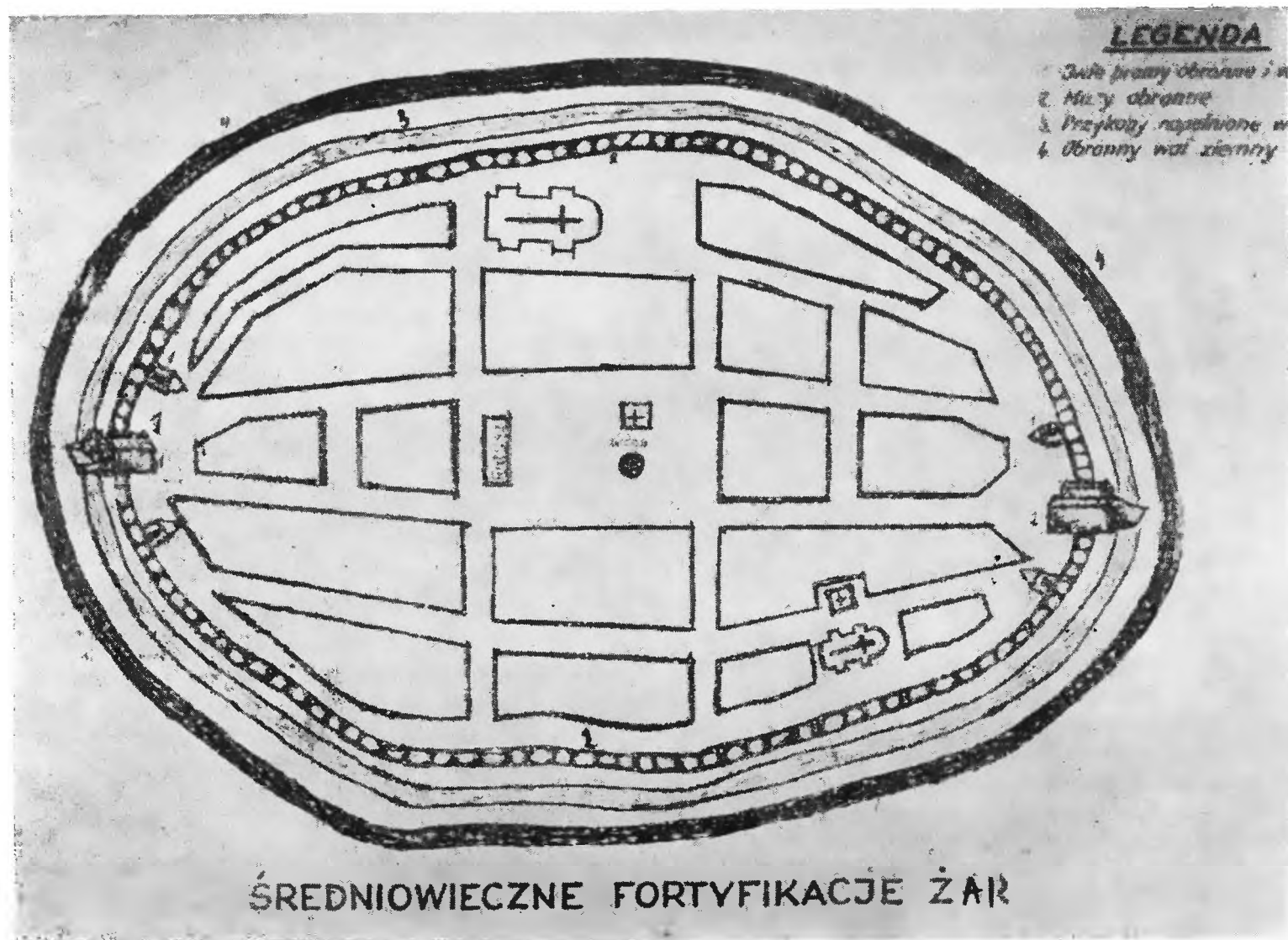
Wyłoniony obraz miasta, które powstało ongiś jako grodzisko broniące południowo-zachodniej rubieży młodego Państwa Polskiego stało się ruchliwym punktem handlowym i węzłem komunikacyjnym, a potem ogniskowało życie polityczno-społeczne.

Po licznych kataklizmach weszło ono na drogę planowanego rozwoju przestrzennego i gospodarczego w ostatnich dwudziestusiedmiu latach powojennych.

Jubilat doczekał się sędziwego wieku i z dumą spogląda na swoje dotychczasowe osiągnięcia i zapisuje nowe karty historii, które będą świadczyły o jego dalszych losach rozwojowych. A kartę tę otwiera nowe powstające miasto, które za trzynaście lat stanie się potężną bazą robotniczego osiedla z sześćdziesięciotysięczną liczbą ludności. Staje się ono najwspanialszym pomnikiem socjalistycznych osiągnięć urbanistycznych ROW-u i jest wspaniałym darem dla Jubilata.

I chociaż w najbliższych latach na peryferiach Żor powstanie nowe miasto, to stare miasto Żory z jego pamiątkami pozostaną po wszystkie czasy narodowym zabytkiem.

Plan średniowiecznej fortyfikacji żarskiej

*Nagrobkowa tablica burmistrza Zyg-
munta Linka (zm. 1697), fundatora
kaplicy Linków*

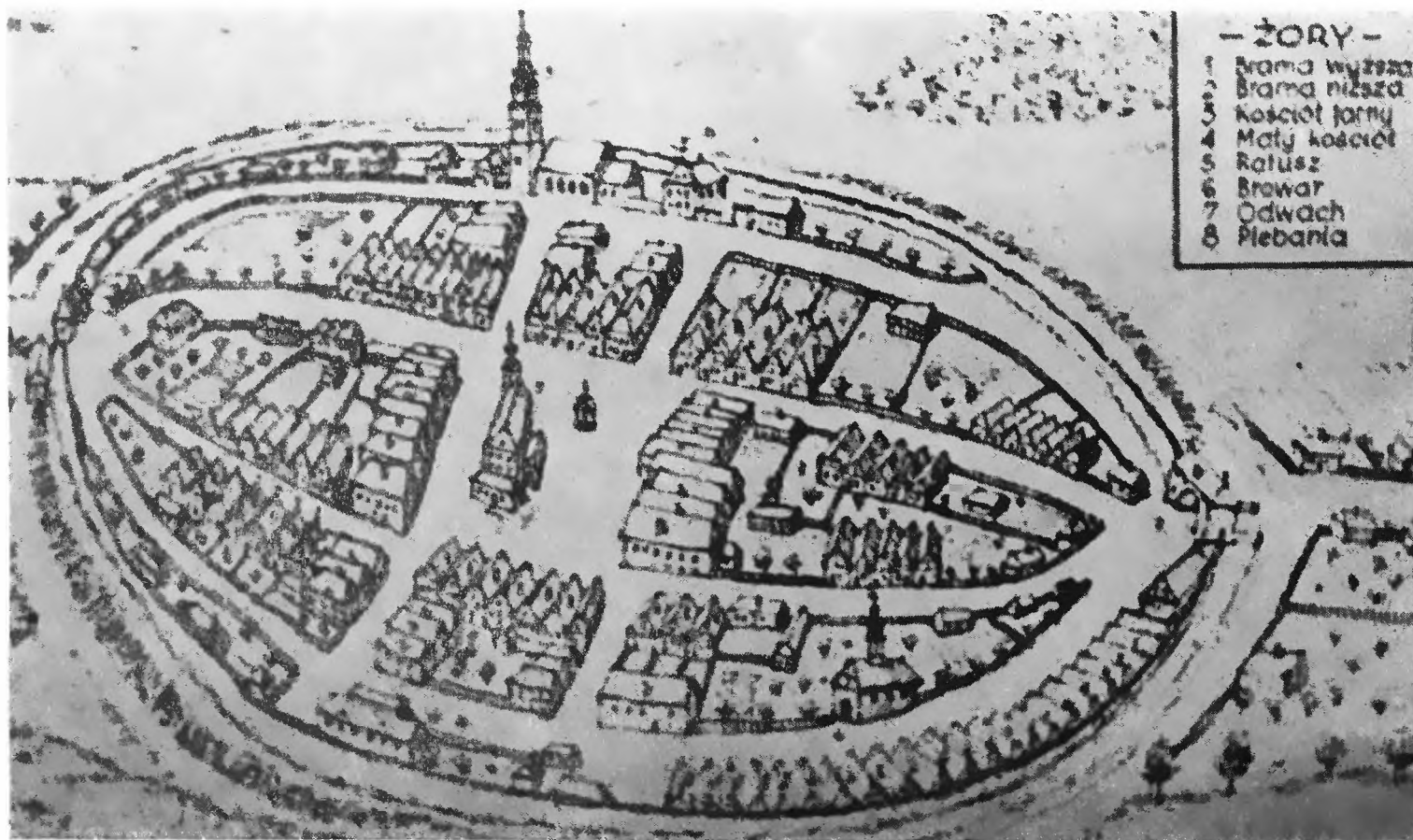

Przybliżony widok fortyfikacji Dolnego Przedmieścia z Krakowską Bramą oraz murami i basztami

Fragment zniszczonych murów obronnych miasta, zachowanych przy ulicy Męczenników Oświęcimskich

Widok miasta Żar z roku 1766

Przybliżony widok żarskiego średniowiecznego Ratusza*
według widoku Wernhera z roku 1756

Przybliżony widok żarskiego
średniowiecznego ratusza

1. Główny szwarch
2. Urząd okrytury

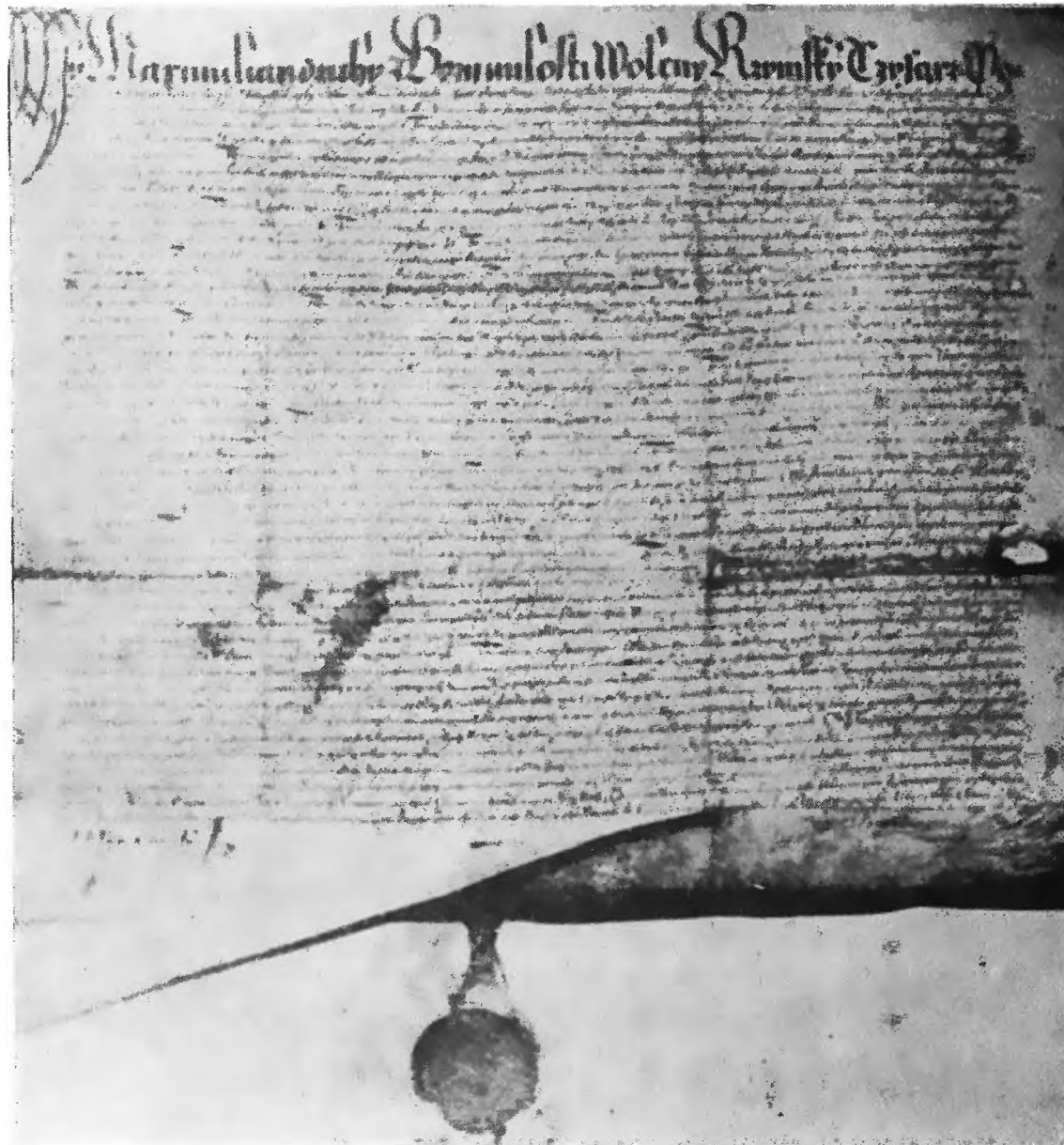
Zagadkowy krzyż kamienny, usytuowany na starym cmentarzu

Nadane prawa cechowi krawców żorskich w roku 1750

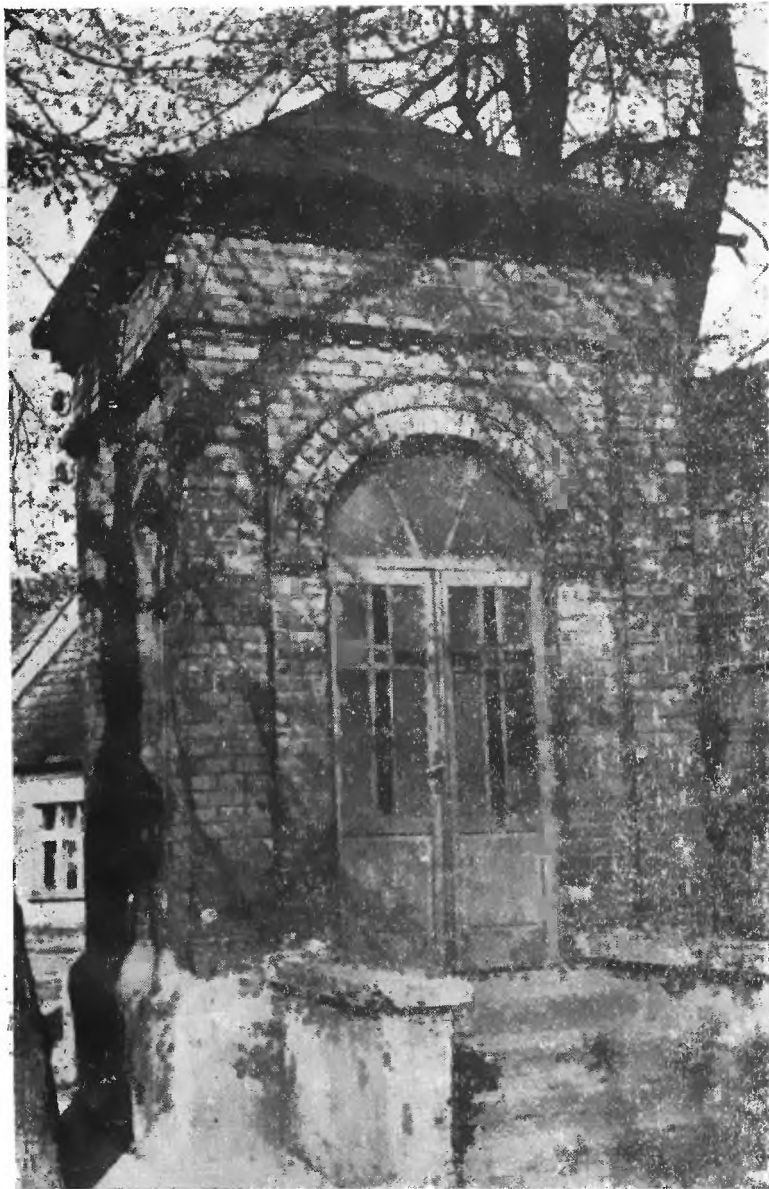

Spisane prawa cechu szewskiego w roku 1567

Cechowa skrzynia szewców do przechowywania dokumentów. Oryginał zaginął w czasie II wojny światowej

Kościółek, jako ślad pierwszego kościoła parafialnego w Żarach

Żarska fara zabytkowa, pochodząca z pierwszych lat XIV w. Po zniszczeniu w czasie II wojny światowej — została odbudowana w latach 1946—1969

*Widok wnętrza parafialnego kościoła z lat
międzywojennych*

Gotyckie sklepienie żebrowo-krzyżowe po odbudowie kościoła parafialnego w Zorach

Współczesna chrzcielnica w kaplicy Linków z herbami państwa i miasta

*Charakterystyczny portal patrycjuszowskiej
kamienicy przy ulicy Szeptyckiego*

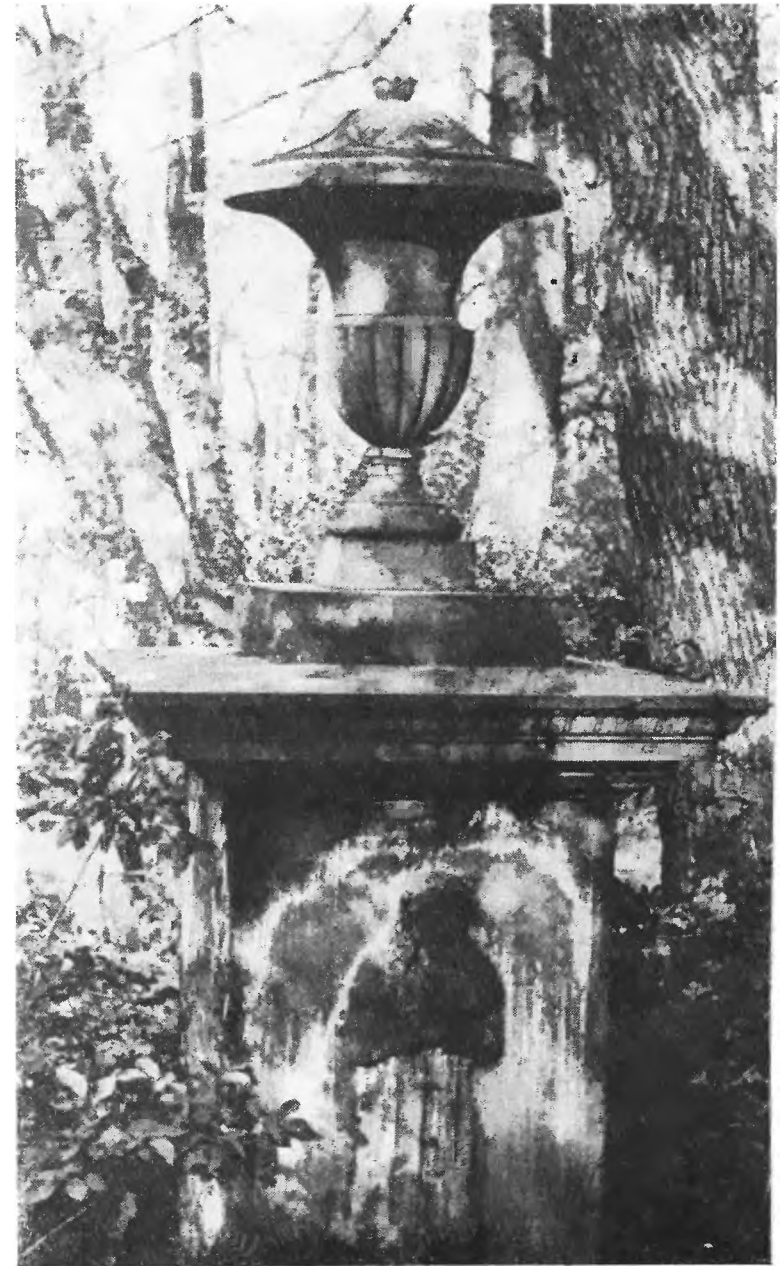

Odnowiony portal kamienny — jest zamknięty półkoliście z ornamentem pesowniczym, a w kluczu jest korona z inicjałami J. K. z datą 1810 r.

Odnowiony portal kamienny — jest zamknięty półkoliście z ornamentem pesowniczowym, a w kluczu jest korona z inicjałami J. K. z datą 1810 r.

Zabytkowy nagrobek w kształcie wazy na starym cmentarzu

„Gichta”, ślad po nieistniejącej hucie
„Waleska”

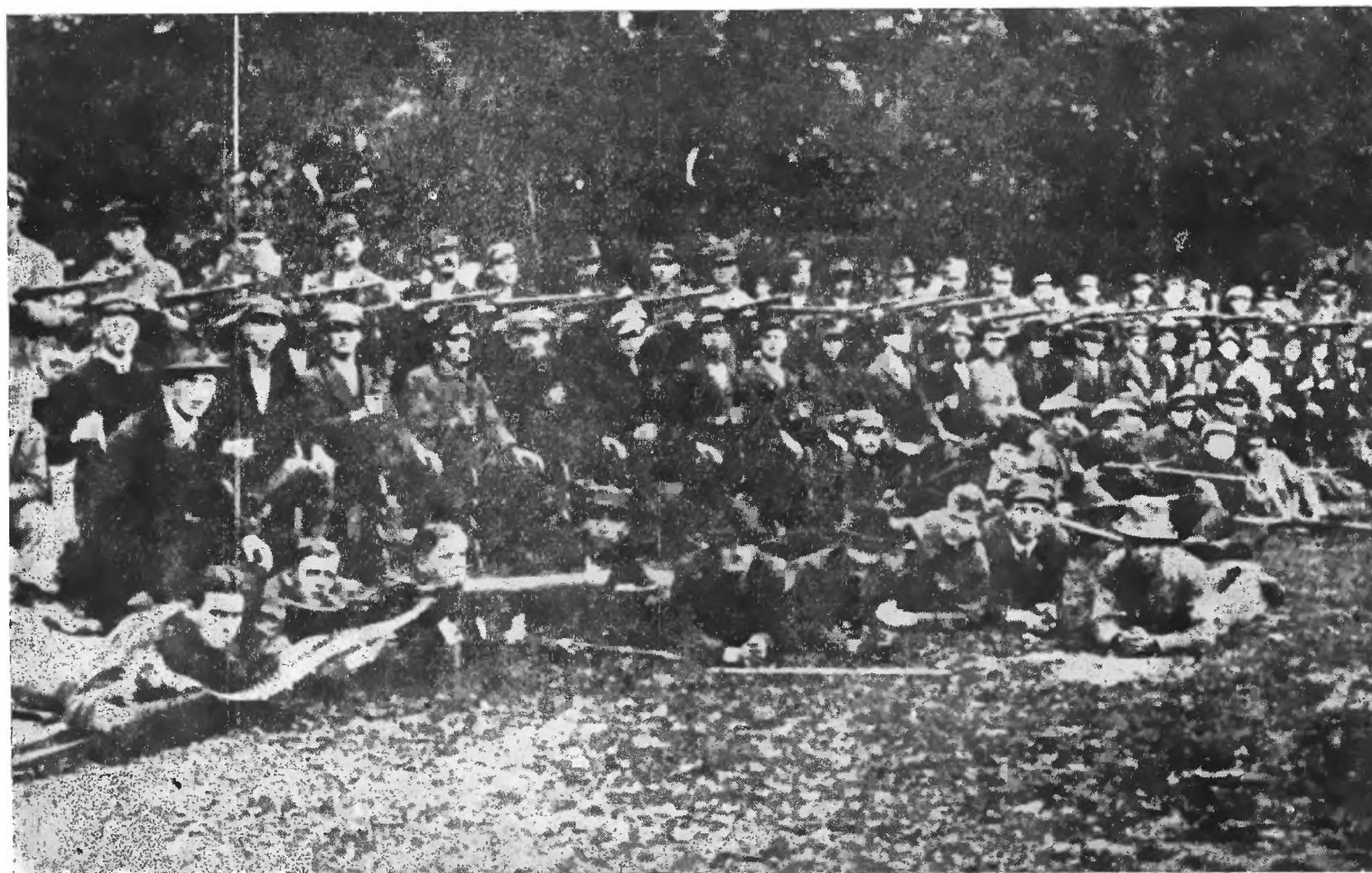

*Kapitan Sadowski — przywódca XIII Pułku
Piechoty Powstańców Żorskich, w otocze-
niu członków sztabu*

Powstańcy XIII Pułku Żorskiego wyruszają w bój w 1921 roku

Kompania XIII Pułku Żorskiego

I kompania wartownicza XIII Pułku Żorskiego w III Powstaniu Śląskim

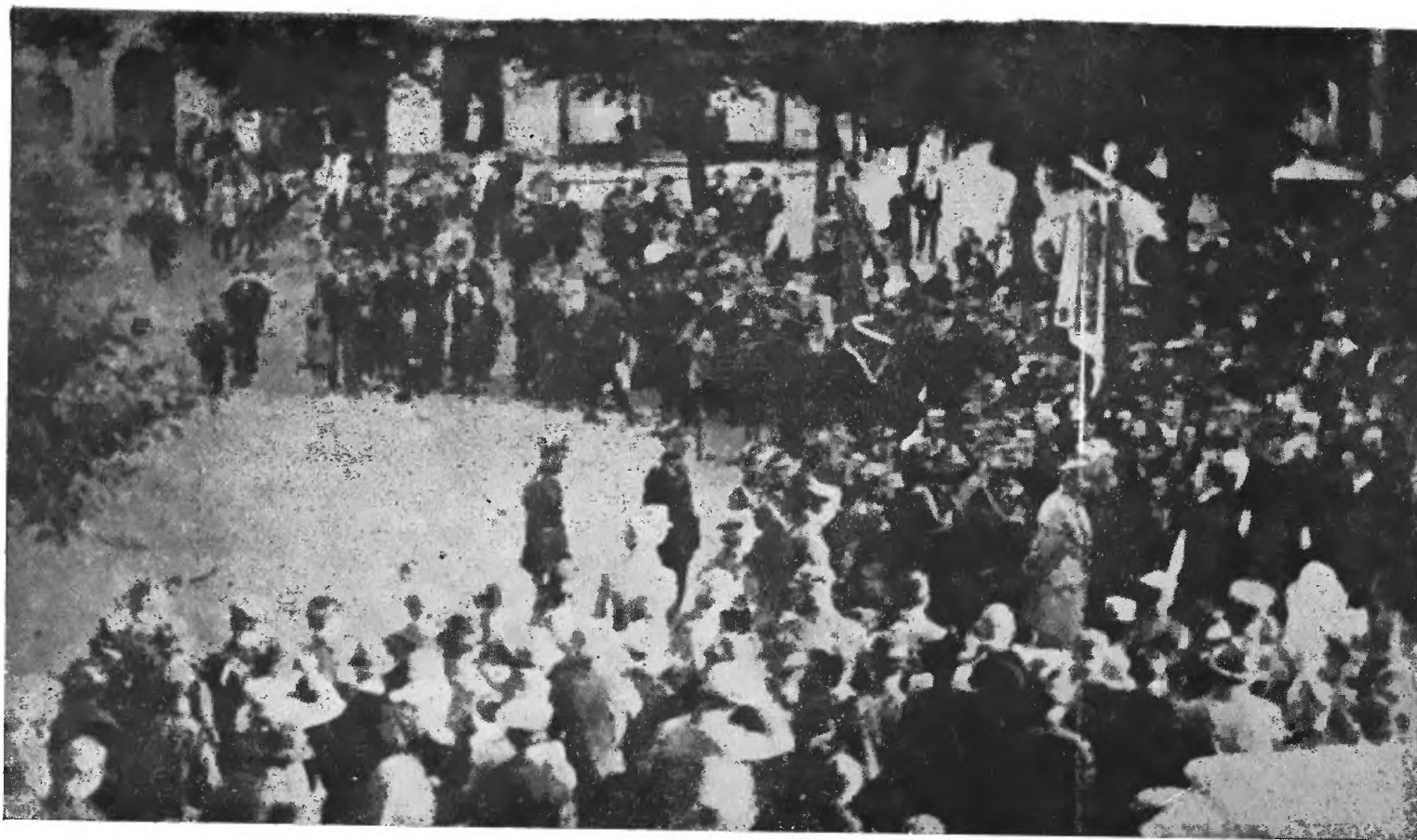
Po długiej wiekowej niewoli przybył na Śląsk w 1922 r. gen. Stanisław Szeptycki, komisarz plebiscytowy Wojciech Korlanty i I wojewoda śląski Rymer

*Patriotyczna manifestacja żorska w latach
międzywojennych*

*Pobył w Żorach gen. Józefa Hallera
w okresie międzywojennym*

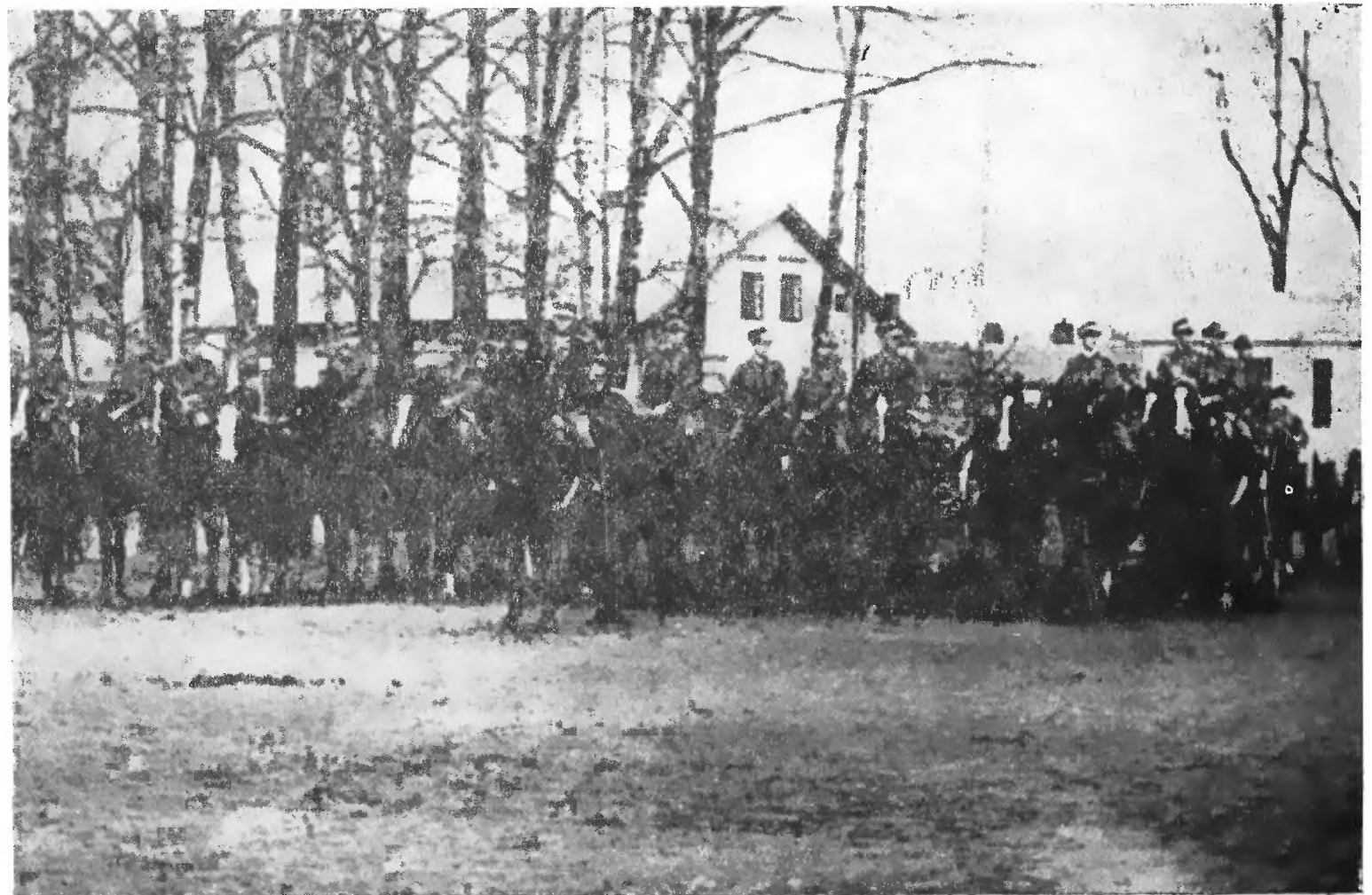
*Manifestacja w Żorach z udziałem ówczesnego
marszałka Polski, Józefa Piłsudskiego*

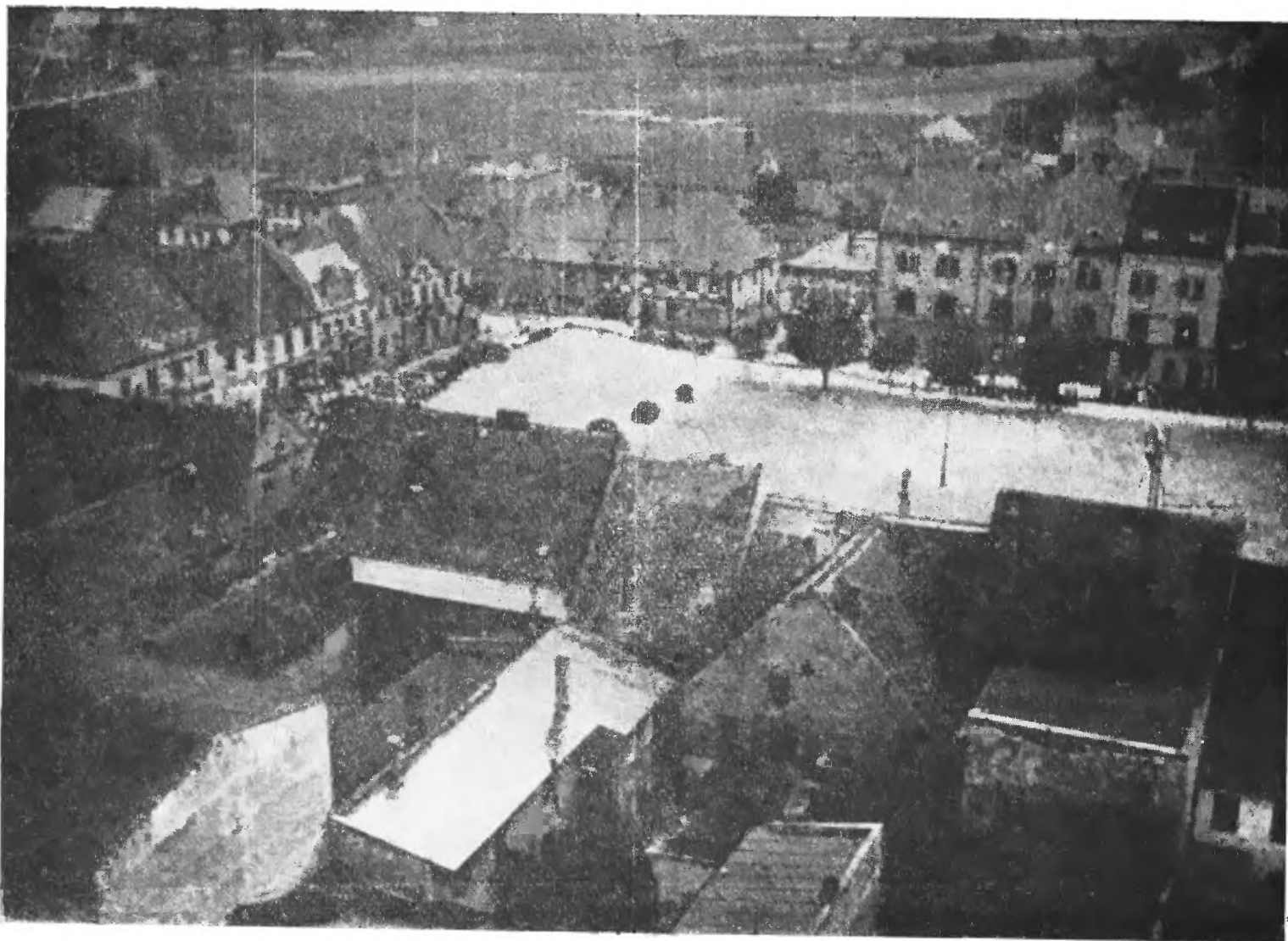

*Bractwo Kurkowe o średniowiecznych tradycjach
obrony miasta*

*Bateria „PAL” stacjonująca w Żorach pod-
czas przeglądu*

*Panorama Żor z widokiem ratusza przed wybuchem
II wojny światowej*

Ratusz z okresu międzywojennego

Północna strona rynku przed II wojną światową

Fragment rynku — na pierwszym planie po prawej stronie ówczesny hotel „Polski”

*Panorama zniszczonych Żor w 82⁰⁷/₁₀ podczas
II wojny światowej*

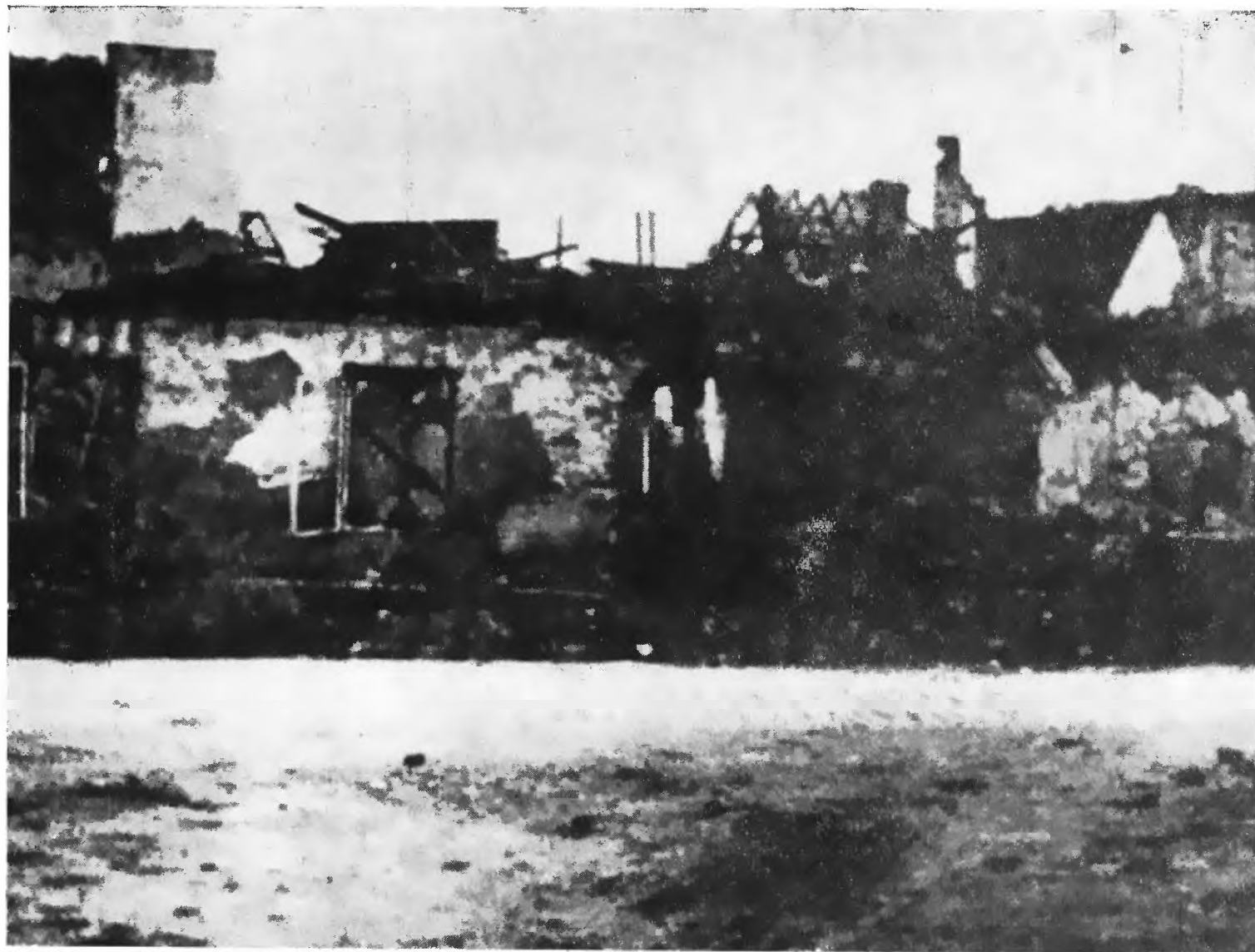
Fragment północnej strony zniszczonego rynku

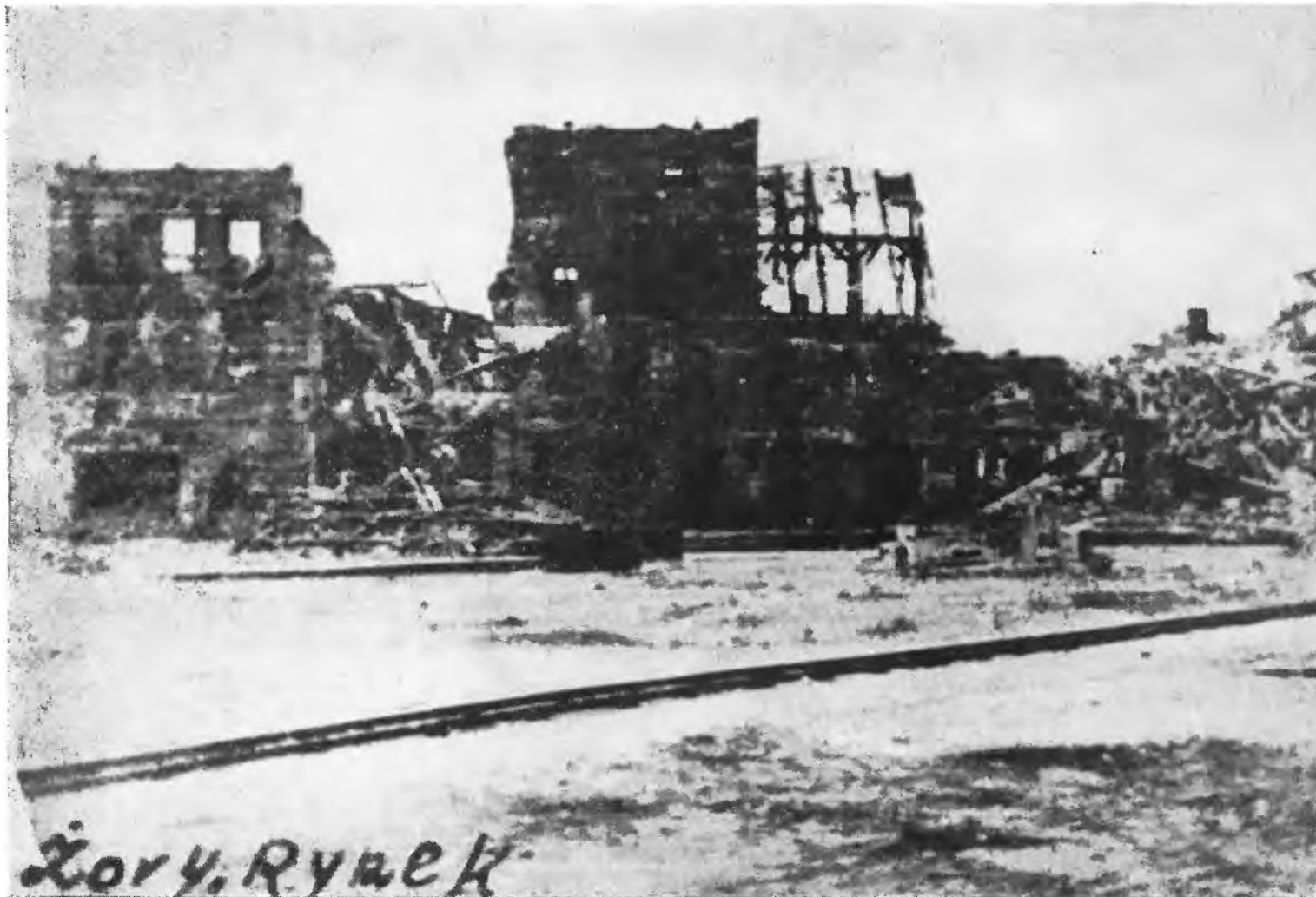
Tak wyglądał zabytkowy ratusz po zakończeniu działań wojennych w 1945 r.

Większość gmachów publicznych i domów mieszkalnych legła w gruzach

Fragmenty zniszczonego Rynku po II wojnie światowej

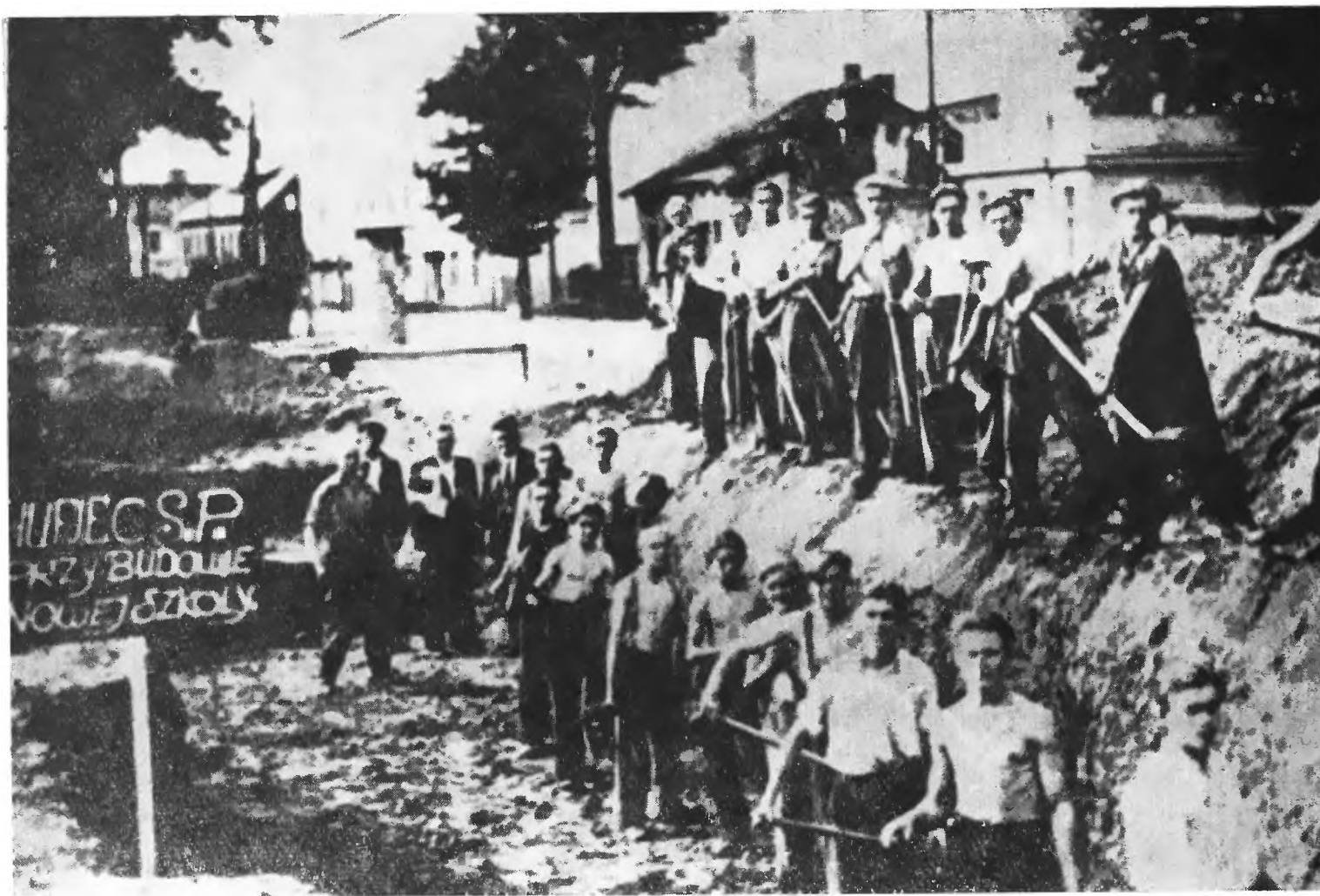
Zrujnowany budynek Powszechnej Szkoły przy ulicy Rybnickiej

*W ponurej scenerii odbyła się w wyzwolonych
Żorach pierwsza patriotyczna uroczystość 1-Maja*

*Do odgruzowania miasta przyczyniła się organizacja
Służba Polsce*

*Jako pierwsze w wyzwolonych Żorach rozpoczę-
ły produkcję po wojnie Odlewnia Żeliwa przy
ulicy Rybnickiej i młyn*

*Formiarnia Odlewni Żeliwa w Żorach.
Tu rodzą się poszukiwane na rynku korpusy sil-
ników.*

Jedną z pierwszych odbudowanych po wojnie placówek kulturalnych był Miejski Dom Kultury

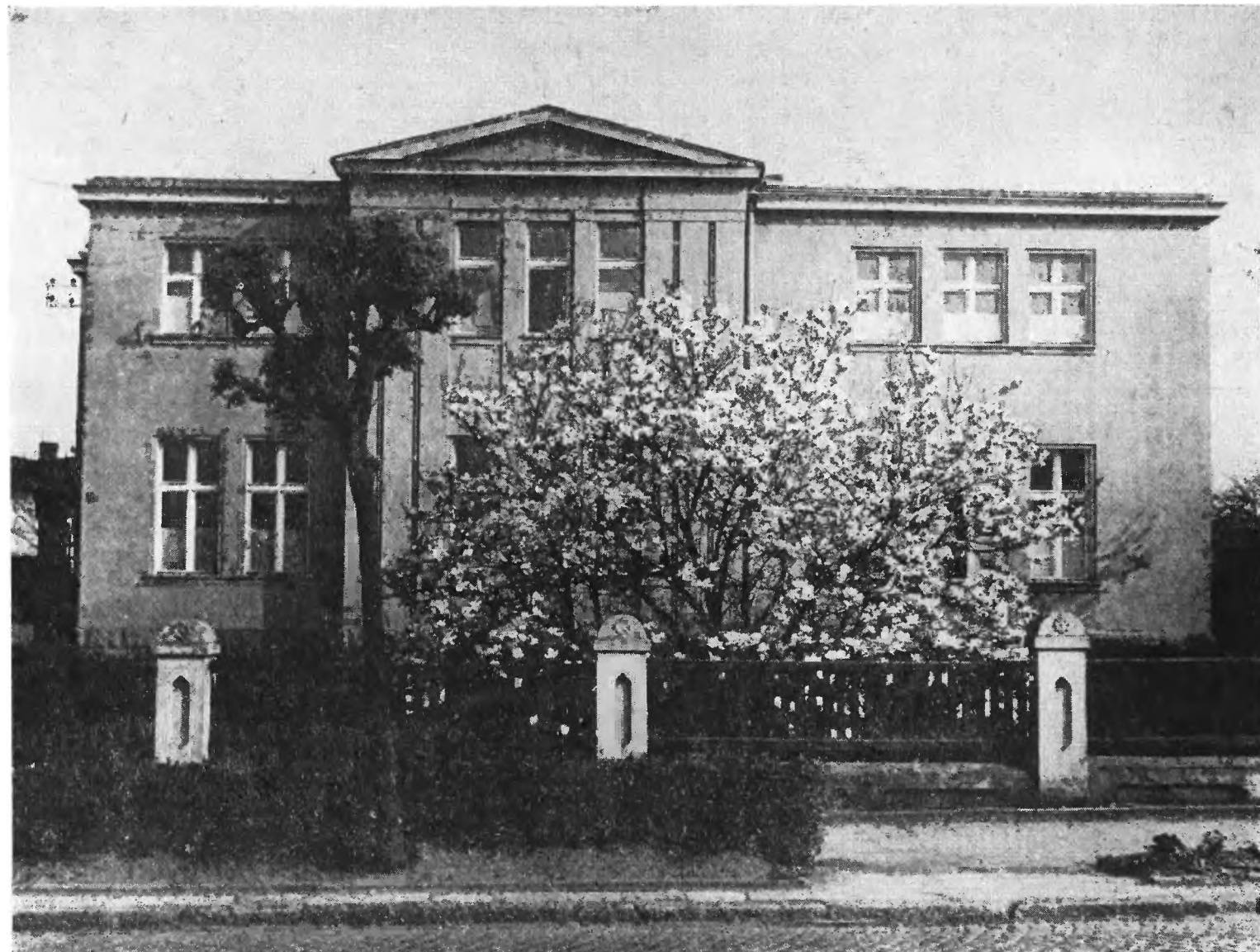
*Zespół Pieśni i Tańca Ziemi Żorskiej wyróżnia
się w dziedzinie artystycznej wśród innych zespo-
łów działających w MDK*

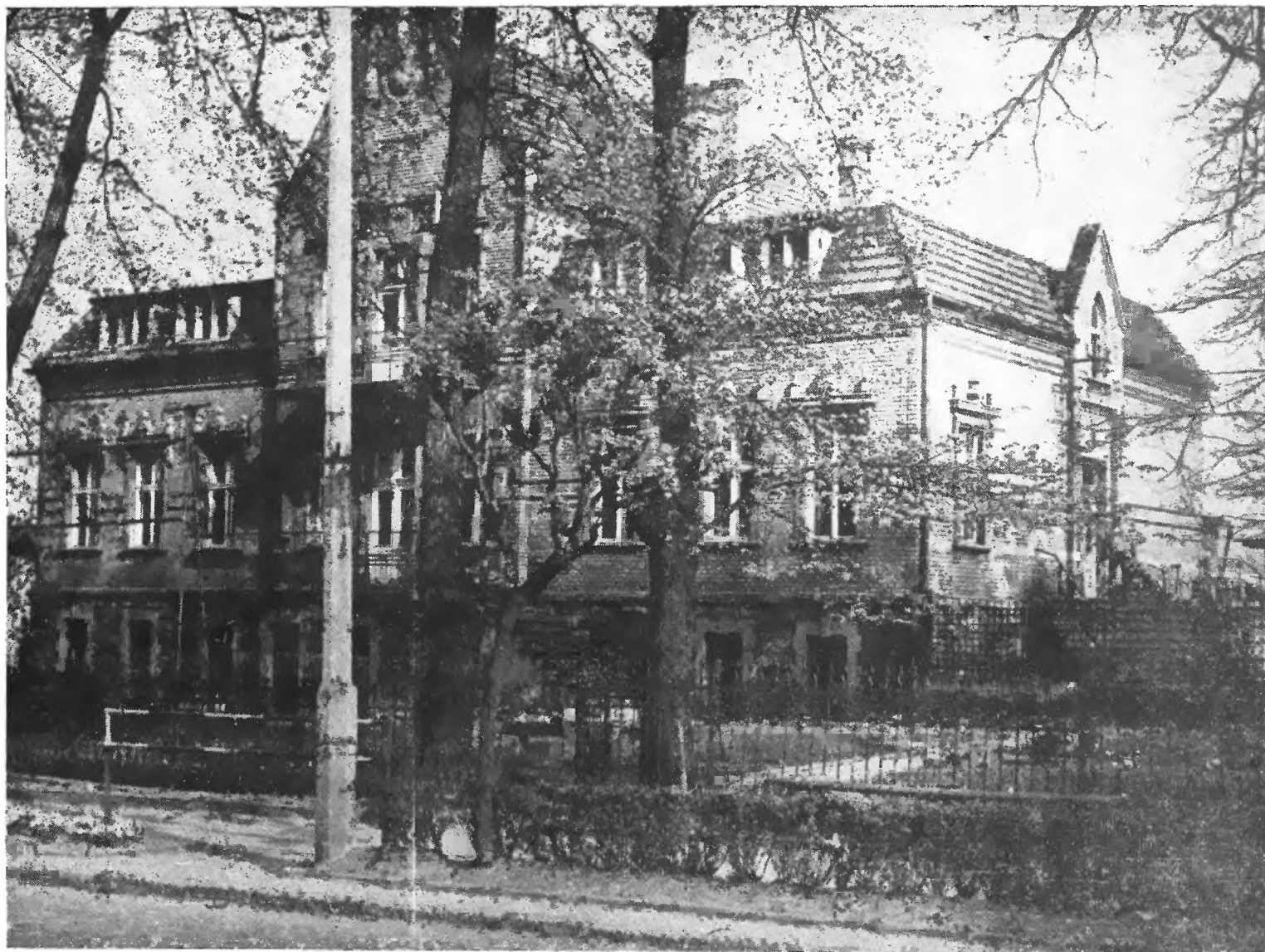
Przy ulicy Kościuszki wybudowano nowe kino panoramiczne
„Znicz”

Nowopowstały Miejski Ośrodek Zdrowia przy ulicy Dworcowej po II wojnie światowej

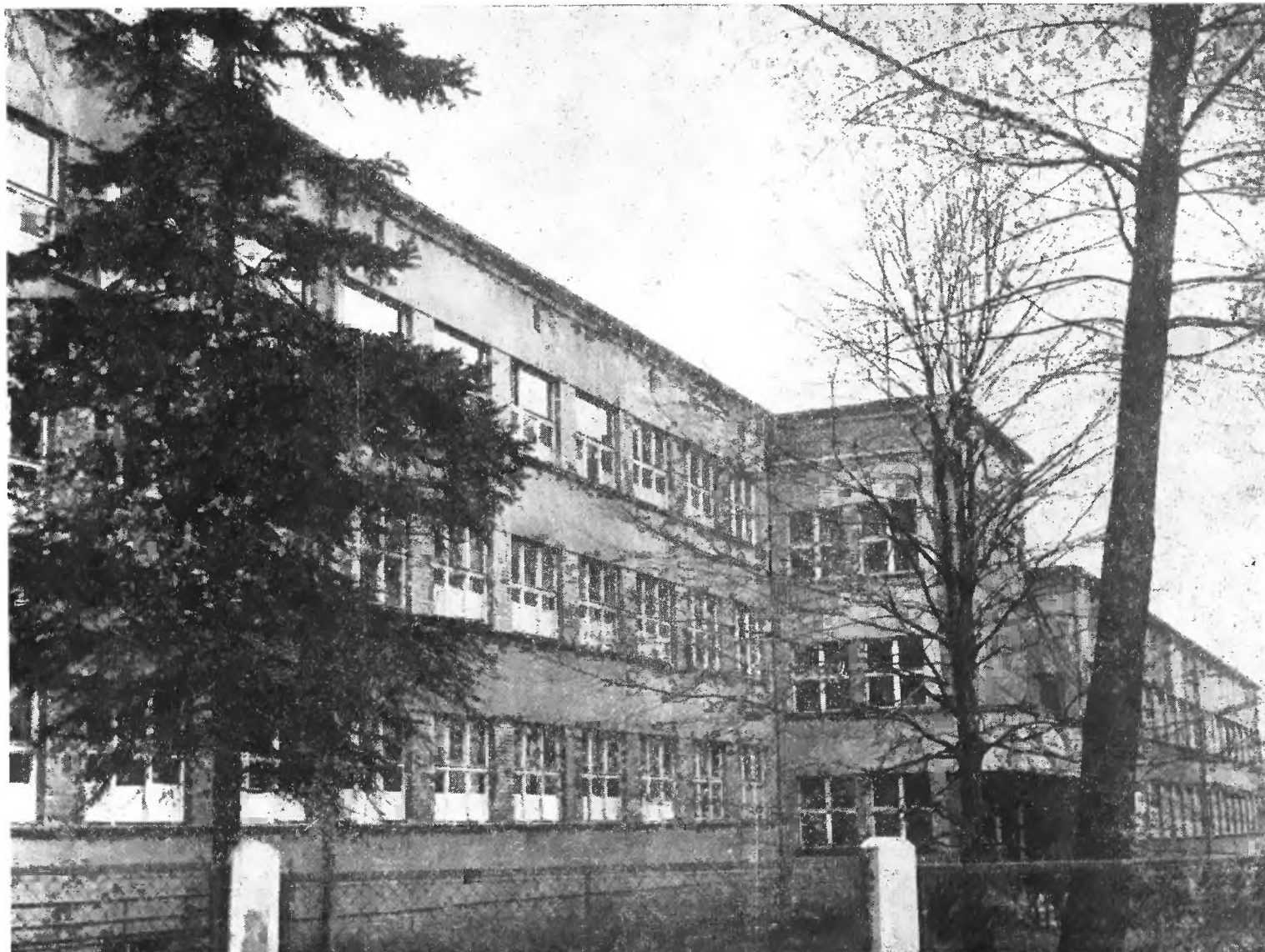

*W obecnym internacie ZSZ przy ulicy dworcowej mieściło się
w pierwszych latach po wyzwoleniu żorskie gimnazjum*

Odbudowany w roku 1958 ze zniszczeń wojennych gmach Liceum Ogólnokształcącego im. K. Miarki przy ul. Powstańców

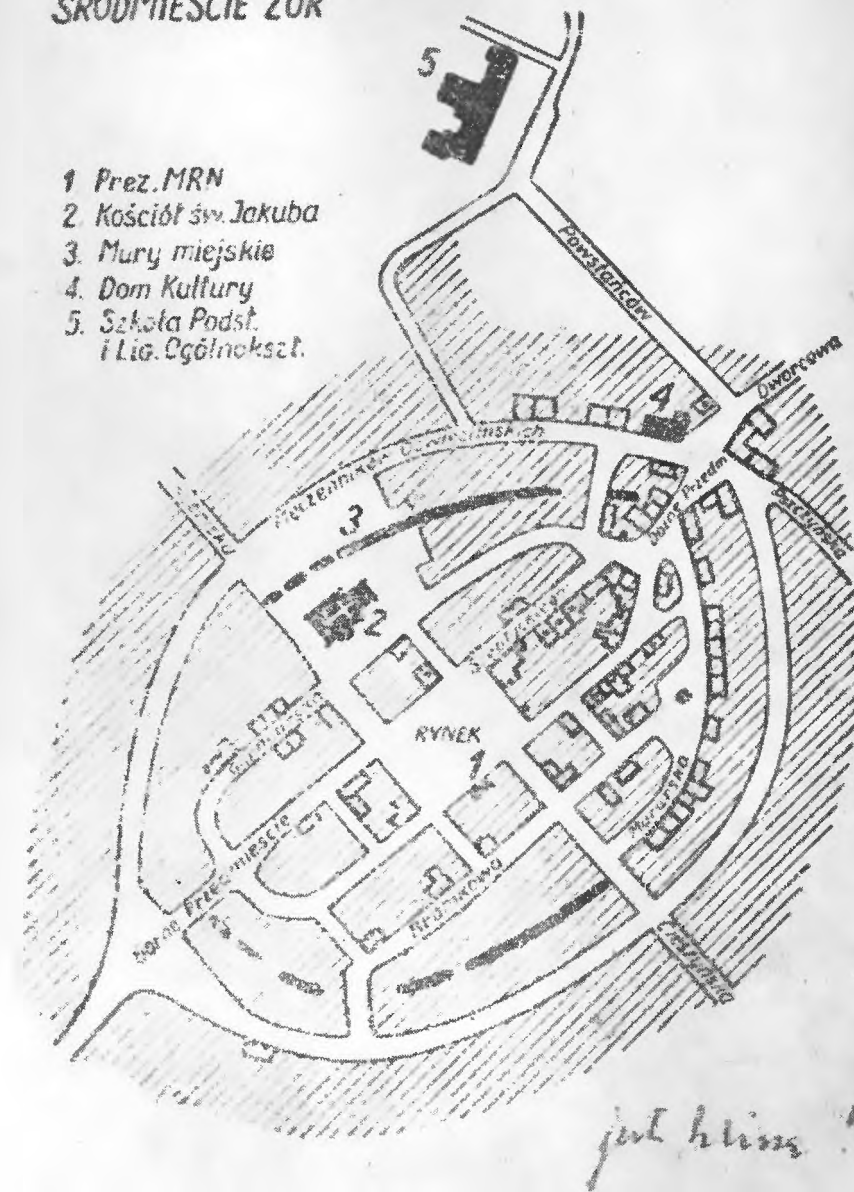

Nowa Szkoła Podstawowa im. Powstańców Śląskich powstała po II wojnie światowej przy ulicy Rybnickiej

ŚRÓDMIEŚCIE ŻOR

1. Prez. MRN
2. Kościół św. Jakuba
3. Mury miejskie
4. Dom Kultury
5. Szkoła Podst.
i Lic. Ogólnokształ.

Plan miasta Żor w roku jubileuszowym 700-lecia

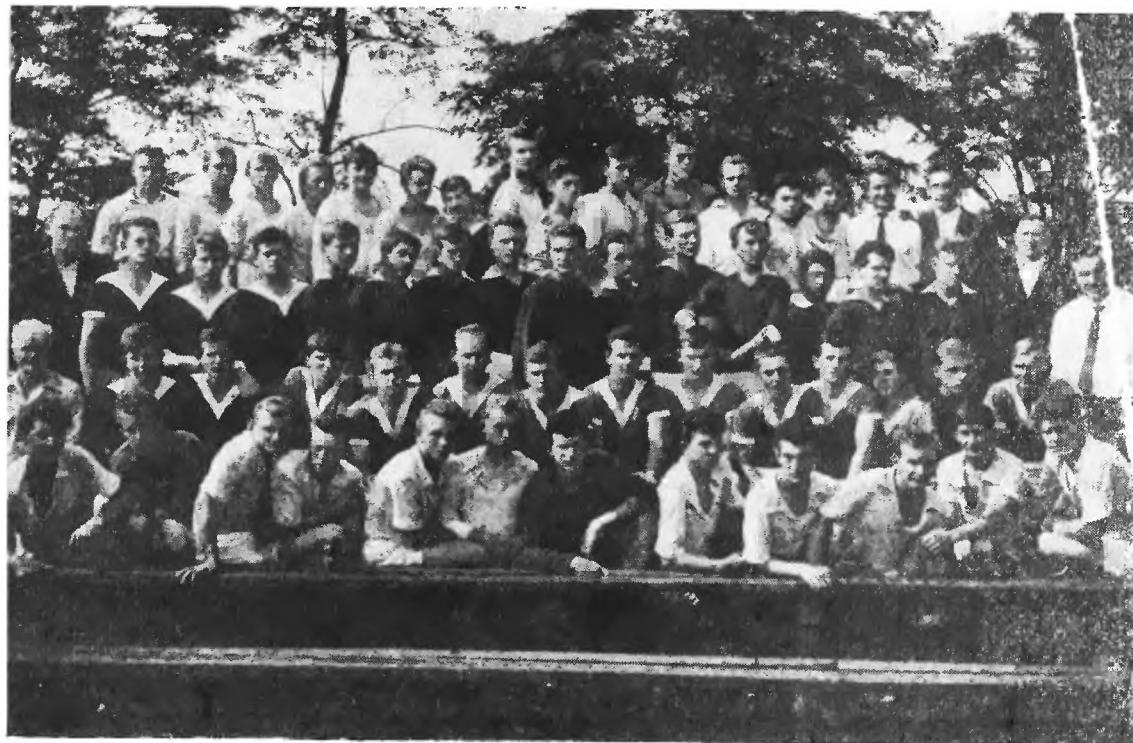

Widok zabytkowych domków przy ul. Murarskiej

Towarzystwo śpiewacze „Feniks” o wielkich polskich tradycjach kulturalnych

W odbudującym się mieście odżyły tradycje sportowe. Na zdjęciu — uczestnicy turnieju piłkarskiego urządnego z okazji Międzynarodowego Dnia Spółdzielczości w 1948 r.

Odbudowany rynek w pełnej krasie

W dzielnicy Kleszczówka został wybudowany po wojnie Zakład Wytwórczy Urządzeń Sygnalizacyjnych

*Odbudowane w rynku kamieniczki dodają uroku
śródmieściu Żor*

Fragment ulicy Dworcowej

Fragment powstałego osiedla domków jednorodzinnych przy ul. Kościuszki

Przy zakładzie ZWUS w dzielnicy Kleszczówka powstało nowe osiedle mieszkaniowe

*W narożnej kamienicy u zbiegu Rynku i ulicy
Kościuszki znalazły pomieszczenia księgarnia i no-
woczesna apteka*

*Ostatnim akcentem odnowienia zabytkowego Ryнку jest
nowy ratusz, oddany do użytku w roku 1970*

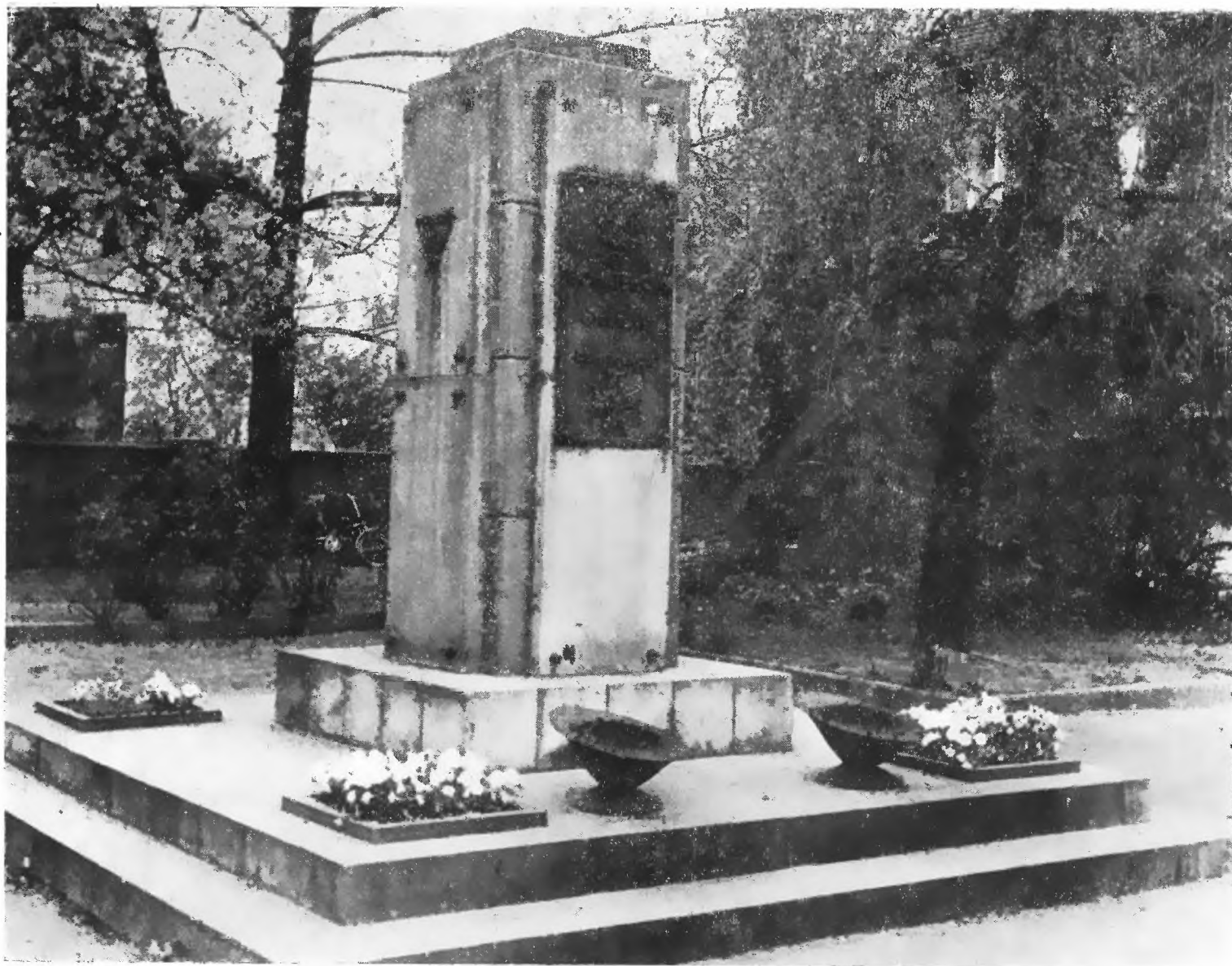
O zaopatrzeniu mieszkańców w artykuły pierwszej potrzeby dba WSS Spółem. Prowadzone przez nią „Delikatesy” nie narzekają na brak klientów

Dużym powodzeniem cieszy się dom handlowy „Zar”

Spółeczeństwo Żor nie
za pomina o poległych bo-
haterach. Oto zbiorowu
mogila żołnierzy, poleg-
łych w 1939 r. w obronie
miasta przed hitlerowską
nawala

Pomnik wzniesiony ku czci poległych bohaterów o Wolność i Demokrację przy ulicy Rybnickiej

*Odpoczynek po pracy można znaleźć w parku miejskim przy
ulicy Rybnickiej*

XXVI LAT PRL XXVI LAT PRL

W KONKURSE Z ORGANIZOWANYM PRZEZ GOSPODARSTWO CENTRALNE, JEDNĄ
NARODOWĄ WŁOŚĆ Z MONETARNEJ TWORZY SZCZEGÓLNEJ KRAJOWEJ
NRO - KOMITETEM DOKŁADU WYTWÓRZ - ORGANIZM KOMITETEM
KULTURY FIZYCZNEJ I TWORZY - ZWARTYM SPOŁECZNEJ DOKŁADU
COW „SPÓŁNIA” - CENTRALA ROLNICZYCH DOKŁADU „SAMOPO-
MOG CHŁOPIŃSKA” - CENTRALNYM ZWIĄZKIEM CHŁOPIŃSKOŚCI
PRACY - PAŃSTWOWYM ZAPŁACENIEM DOKŁADU

W LATACH 1968/1969

MIASTO :

ŻORY

ZDOLNOŚĆ TYTUŁ

IV Mistrz
gospodarności

SĄD KONKURSYWY

W roku 1969 Żory zdobyły tytuł
„Mistrza gospodarności”

Członek Rady Państwa, Przewodniczący PWRN w Katowicach gen. Jerzy Ziętek wręcza dyplom mistrza gospodarności przew. PMRN Żory Tadeuszowi Krzemińskiemu

**UCHWAŁA PREZYDIUM WOJEWÓDZKIEJ
RADY NARODOWEJ W KATOWICACH**

Z DNIA 26 CZERWCA 1969 ROKU.

**NADANO MIASTU ŻORY
W POWIECIE RYBNICKIM**

ZŁOTA ODZNAKĘ

**ZASŁUŻONEMU W ROZWOJU WOJEWÓDZTWA
KATOWICKIEGO**

**ZA WYBITNE OSIĄGNIĘCIA W ODBUDOWIE
MIASTA I UZYSKANIE W KRAJOWYM KONKURSIE
TYTUŁU „MISTRZA GOSPODARNOŚCI”.**

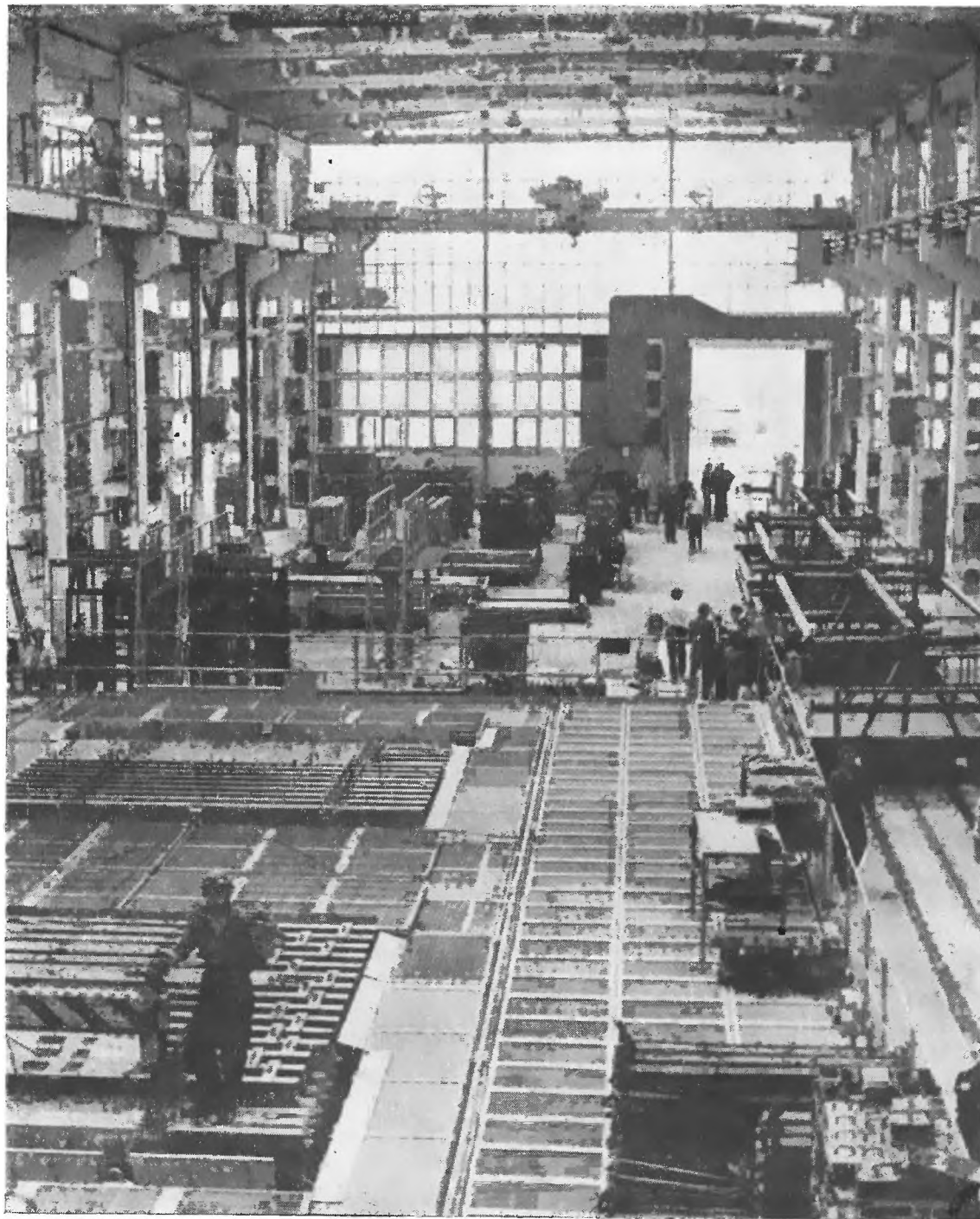
KATOWICE, DNIA 10 LIPCA 1969 ROKU.

NK 494

*Za wybitne osiągnięcie w odbudowie
i zagospodarowaniu miasta nadana
została Żorom „Złota Odznaka” zasłu-
żonemu w rozwoju województwa
katowickiego*

Jednym z najnowszych zakładów produkcyjnych w Żorach jest Fabryka Domów. W jej uruchomieniu uczestniczyli wicepremier i minister górnictwa i energetyki Jan Mitręga oraz przewodniczący PWRN gen. Jerzy Ziętek

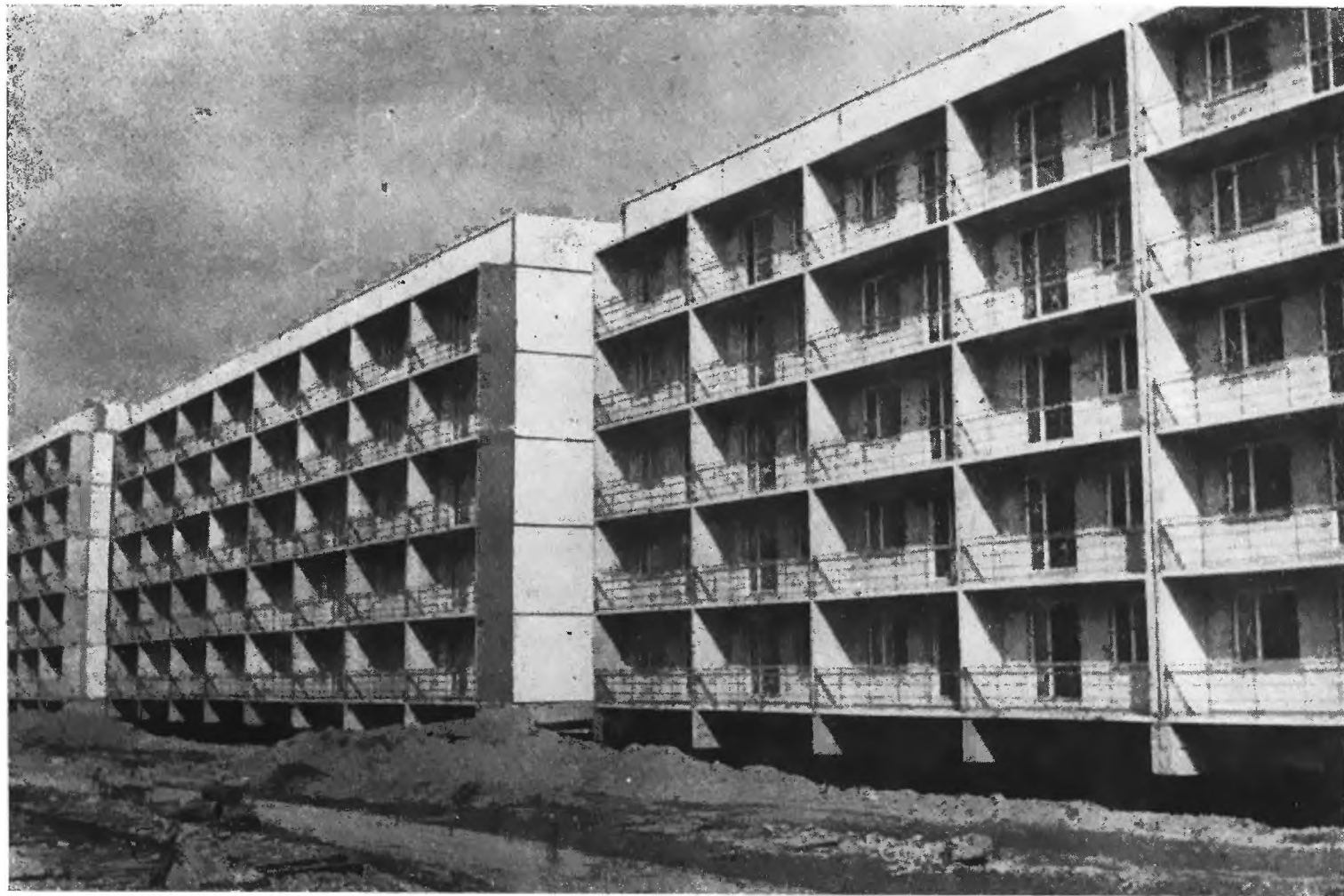

Fragment hali montażowej „Fadomu”, w której powstają gotowe elementy prefabrykowane

Co kilkanaście minut dziennie wyprodukowane przez „Fadom” płyty wiezione są przez platformy na place licznych budowli

Symbolem „nowego” w Zorach jest nowe osiedle mieszkaniowe wznoszone przy ul. Rybnickiej

Osiedle mieszkaniowe przy ulicy Rybnickiej w budowie

Równocześnie z rozbudową miasta szukane są ślady dawniejszej świetności Żar. Naukowcy-archeolodzy odkryli już przy Dolnym przedmieściu fragmenty murów obronnych oraz fundamenty Bramy „Raciborskiej”

